

Юрій Смолич

Мозаїка. З тих років (курйози)

Йогансен¹:

Зовсім не міг слухати музику: чи в мажорному ключі, чи в мінорному, мелодія завжди викликала в нього бажання заплакати.

При усій своїй безалаберності, зокрема абсолютному нехтуванню своїм здоров'ям, закурюючи від сірника, неодмінно чекав, доки обгорить сірчана сірникова голівка і полум'ям займеться деревинка: казав, що сірчаний дим, що з тютюном проникне в легені, надзвичайно шкідливий.

Носив тільки блакитний галстук (казав – краватка) і мене примусив (завжди імперативний!) теж носити блакитну краватку, дарма, що я ненавидів блакитний колір.

Меллер (Вадим – художник)²:

Замолоду, студентом, на велосипеді об'їхав усі країни Європи. В поважному віці, коли ми з ним були знайомі – на протязі добрих двадцяти п'яти років – ні разу не сів на велосипед.

Дніпровський (Іван, Жан)³:

Напрочуд лагідна й добросердна людина, яка й муху не могла вбити. Коли я приніс йому моє оповідання, в сюжеті якого – розстріл двохсот проституток у Вінниці петлюрівською владою (я засуджував цей акт – а це був таки факт – як звірство!), оповідання відхилив і сказав при тому, що він (більшовик) зробив би так само, адже було це в умовах близькості фронту, коло армії (громадянська війна).

Мар'ямов (Олександр, Сашко)⁴:

Коли ми втрьох (він, Йогансен і я)⁵ відпочивали в Одесі в Лермонтовському санаторії⁶, був, як, проте, й ми усі тоді, надзвичайно бідний: ходив без черевиків у старих стоптаних

калошах (так звані «професорські» – з високим сукняним передком), а штани ззаду, на сідницях, були геть протерті. Якщо ми йшли в місто, він брав із собою папку для паперів і йшов, тримаючи її ззаду, затуляючи подертий зад, – від того постава мала вельми сановитий вигляд із закладеними за спину руками – перед ним усі поступались. Так ми відвідували й театри: квитки йому продавали, навіть коли був аншлаґ.

Бельський⁷ (художник-сатирик, карикатурист, пізніше був членом редколегії «Крокодила»⁸ в Москві й основним художником журналу):

Жив самотою, не одружений, мало не щомісяця міняв квартиру (в ті часи в Харкові це було можливо – наймати десь кімнату). Причина була відома. Він вдягався завжди елегантно, але чомусь соромився віддавати носки в прання. Носки, коли вони бруднилися, кидав у кошик; коли кошик заповнювався вщерть, він міняв квартиру, виїздив, забравши всі речі, тільки кошик з брудними носками залишав на покинутій квартирі. Так по всьому Харкову були розкидані кошики з брудними носками Бельського. Не знаю, чи так було й в Москві, куди він переїхав, запрошений «Крокодилом».

Ковтун (Вухналь)⁹:

Коли його арештували, він у супроводі охоронців вийшов у двір будинку «Слово»¹⁰ (була вже десь восьма година ранку), тримаючи в руках портплед. У портпледі була, мабуть, подушка й ковдра чи білизна. Спинившись посеред двору й знаючи, що з усіх вікон дивляться, він зняв капелюх і вклонився до всіх вікон будинку, збудованого, як відомо, літерою «П»¹¹. В цей час із портпледу вилізло мале кошеня. Чи воно залізло туди само – гріючися та граючи, чи він – невгамовний витівник – умисне його туди запроторив, хто його знає?

Мисик¹²:

Мисик мешкав (на Холодній горі¹³) в одному будинку й на одній площадці¹⁴ з Минком¹⁵. Прийшли до нього вночі з трусом, а тоді заявили, що він заарештований. Коли пред'явили ордер, Мисик побачив, що ордер на ім'я Минка: агентура помилилася дверима. Мисик прикинув: у Минка четверо дітей, а він же самотній, і не заперечивши пішов. Повернувся десь років за десять. А Минко так і залишився на волі.

Полторацький¹⁶:

(Щось подібне – з помилок в час порушення соціалістичної законності.) Після того як він з Маловічком¹⁷ на зібранні в Спілці визнавали свої помилки та інше після арешту Семенка¹⁸ (в час зборів дві машини стояли під дверима Спілки), всі, разом із ними двома, рушили додому – всі мешкали в «Слові». Маловічко пішов до своєї квартири в під'їзді № 5 – туди зразу підкотила одна з машин і його забрали. Друга машина підкотила до під'їзда № 1, де мешкав Полторацький. Зайшли до нього. Але його вдома ще не було. Агенти просиділи всю ніч – Полторацький так і не з'явився. О восьмій годині агенти вийшли, сіли в машину й поїхали. Хвилин за п'ятнадцять з'явився Полторацький: він, виявляється, зовсім не тікав і не ховався, а з горя пішов кудись і напився п'яний, ледь тепер пришкандибав додому. І... сів чекати, щоб за ним прийшли. День минув – нема. Ніч – нема. З хати він не виходив, щоб не «розминутися», щоб не подумали, що він тікає. Так – безвихідно – він просидів вдома два тижні. Сидів на балконі і махав рукою кожному, хто переходив подвір'ям під його балконом. Потім набридло і почав виходити. На тому й кінець: після того минуло понад тридцять років і ніхто не потурбував Полторацького. Буває. Чи забули тоді, чи щось наплутали з ордером?

Винниченко (В. К.)¹⁹:

Розповідав мені Туган-Барановський²⁰ (син знаменитого професора Туган-Барановського, що служив десь при петлюрівському уряді) після повернення з еміграції. Він їхав за кордон в одному вагоні з Винниченком. У сум'ятті евакуації Володимир Кирилович загубив своє стіло з золотим пером. Лазив попід усіма полицями (вагон був «жосткий», третього класу) і гірко плакав, побиваючись за тим пером. Казав, що писати може тільки цим пером і тепер його письменницька кар'єра закінчена – без цього пера.

Ще – Винниченко В. К.:

Розповідав мені старий лікар Гомуляка²¹: він вчився з Винниченком одночасно в університеті й товаришував. На біду вони закохалися в одну дівчину і тяжко один одного ревнували. Зрозуміло, що старий Гомуляка тепер, розповідаючи, казав про В. тільки погане. І от – особливо погане: Винниченкові стало відомо, що дівчина, об'єкт їх спільної пристрасності, має зустрітися інтимно з Гомулякою на якійсь квартирі (не пам'ятаю, де саме). Винниченко дібрав спосіб проникнути в цю кімнату. Під стіл, накритий скатертиною, що звисала аж до землі, він посадив якогось хлопчика-підглядача, який мав підглядати, що відбуватиметься, а тоді доповісти Винниченкові. Хлопчика того Гомуляка з своєю любовкою виявили, набили й вигнали, а Винниченкові неначе Гомуляка, як він казав, «набив морду». Хто й зна, чи цьому правда, чи це звичайне стариківське жадання сказати якусь гидь про свого суперника замолоду?

Троянкер (Рая)²²:

Як відомо було поміж письменників старшого покоління, була надто розпутна і, за свідченням лікарів, хворіла на німфоманію: одне слово, мало хто з тогочасних письменників з нею не переспав. Вірші вона писала тільки еротичні, і непогані, треба сказати, під впливом Анни Ахматової та інших з тієї плеяди.

Увів її в літературу, як відомо, Сосюра²³, підціпивши десь в Умані під час гастролів цирку, в якому вона працювала (було їй тоді п'ятнадцять-шістнадцятий) з приборкувачем тигрів, і тепер усім розповідав, що в Раї великий шрам вище коліна, майже в паху – її добренько лапнув тигр під час спектаклю. Ну й усі тепер (це було, як спортивний інтерес) мали побачити той тигровий шрам на нозі поетки²⁴. Я тоді не був спокушений Раєю, але – може, саме тому, власне, вона так і казала, що саме тому, – користався в неї визначною авторитетністю, яка, власне, полягала в тому, що вона повіряла мені всі свої любовні пригоди – інколи хизуючись, а інколи плачучи й нарікаючи на свою недугу (німфоманію). І от захворіла в Раї дитина (дочка) на менінгіт. Вона поклала її в лікарню, що була якраз недалеко від будинку, де мешкав я, і тому тепер, відвідуючи доньку, Рая часто до мене забігала – дочку вона дуже любила й піклувалася про неї (дочка видужала!). Та от одного разу Рая прийшла до мене, впала на ліжку, аж захлинаючися в риданнях. І розповіла, як вона зараз себе ненавидить. У лікарні, у сусідній з хворою донечкою кімнаті, Рая щойно віддалася лікареві, котрий лікував її дочку. Я не витримав тоді і сказав їй тільки одне слово: «блядь!» Власне, потім ще додав: ніяка ви не німфоманка, а звичайнісінька блядь... Після того Р. закохалася в мене й бомбардувала мене листами. Згодом вона одружилася з поетом С.²⁵ і виїхала в Ленінград. А ще років кілька пізніше, в дні війни, я одержав від неї листа (у Москві): Рая працювала секретарем редакції (здається, «Северная комуна»? – чи так) у Мурманську чи Архангельську – не пригадаю. Там і загинула під час війни.

Матвій-Сибіряк²⁶:

Старий соціал-демократ, царський каторжанин, потім емігрував за кордон, після революції – політкаторжанин, активний діяч цього Товариства²⁷, в ті часи і став письменником. Останній раз його бачив перед війною в Хості²⁸ на Кавказі: він оселився з двома дітьми у великому, зовсім порожньому й зогнилому,

колишньому «барському» будинку-віллі, що на високій горі над тодішнім Будинком творчості письменників; після війни зробився фотографом-професіоналом, дальша доля мені невідома.

Неодмінно в кожній розмові полюбляв поминати про своє знайомство (в час еміграції) з Іваном Франком; казав, зачинаючи, завжди так:

– Цей ранок нагадує мені той вечір, коли ми з Іваном Франком... (і далі – відповідно до змісту розмови).

Максим Рильський²⁹:

Неодмінно кожній жінці цілував руку. Не «зальотом», не з гультяйства, а виказуючи тим свою шану до жіночої статі³⁰.

Олександр Іванович Білецький³¹:

Теж неодмінно кожній жінці цілував руку – з шани до жінки, хто б вона не була, але й з галантності теж.

Від них цілувати руку жінці перейняв і я. Коли ж у час війни, в евакуації, прибувши до Алма-Ати³², я почав цілувати руку жінкам, то пішла слава по всьому місту: які то культурні українці – руку цілують жінкам.

Кузьмич³³:

Був, як відомо, надзвичайний ортодокс і «правовірний». Колись групою письменників ми виїхали кудись на літературний виступ. Не пригадаю, в якому то було місті, – їздили від міста до міста. В бригаді були Кузьмич і Ковтун. Яюсь, прокидаючись вранці (ночували всі в одній великій кімнаті), Кузьмич – таки величаючись – сказав: а мені снився товариш Сталін. Другого ранку Ковтун будить Кузьмича й питає: Ну-ну, Володя, Політбюро тобі вже приснилося? Всі члени Політбюро були присутні?

Коли нас спішно евакуйовано вночі з Харкова в зв'язку з проривом гітлерівського десанту, Кузьмич доїхав з родиною тільки до першої станції: там жінка й син зійшли й повернулися в захоплений гітлерівцями Харків.

Приїхавши до Алма-Ати, Кузьмич пішов по крамницях і купив жіночий бюстгальтер. Питаємо його: Нащо це тобі, Володя? Він каже: Як повернемося до Харкова, подарую жінці. Треба ж приїхати з якимсь сувеніром.

Згодом він почав страшно боятися, що німці прийдуть і в Азію. Взагалі, виявився страшним страхополохом. Невдовзі зовсім позбувся глузду.

Був Кузьмич одним з найбільш ортодоксальних керівників ВУСППу³⁴. Як війна почалась, все тривожився, щоб його не покликали до армії. Страшно боявся бомбардування і ніякої участі в самообороні не брав – ховався в підвал.

Антон Дикий³⁵:

Носив бороду й мав добрі вуса. Як відомо, всі Дикого боялись, бо вмів створювати враження, що «щось таке знає», чого інші не знають; що «має авторитет» у колах, у яких інші авторитету не мають; що взагалі діє з «чийогось доручення» і таке інше³⁶. Якось йому хтось порадив, і він вуса та бороду зголив. І всі враз побачили, що він абсолютна мізерія і навіть побоюватись його перестали. Але Дикий знову відпустив вуса та бороду.

І знову всі почали його боятись.

Іван Микитенко³⁷:

Коли став відомим драматургом і розбагатів, то приїздивши з Харкова до Москви, вже не спинявся переночувати в Зенкевича³⁸ («Укрнічліжка»), а телеграфом замовляв собі номер у готелі. Номер замовляв неодмінно двокімнатний і щоб були в ньому неодмінно золочені меблі.

Арген (Аркадій Генкін)³⁹:

П'яний був завжди.

Десь у тридцятих роках Постишев⁴⁰ дозволив влаштовувати заборонені до того різдвяні ялинки, і от на Благбазі⁴¹ в Харкові перед Новим роком навезли цілий ліс (бір) ялинок і влаштували

продаж. Арген ішов через Благбаз, потрапив на привіз, захарачений деревцями на продаж, пішов через майдан та й заблукав між виставлених ялин. Вирішивши, що трапив до бору й заблукав, перелякався й почав гукати на гвалт – пробі, рятуйте! Там його й знайшла міліція та оштрафувала за хуліганство.

Ковалів Левко⁴²:

Подарував мені бібліотечку курйозних публікацій, два чи три десятки «експонатів». Поміж них пригадую такі:

- книга, сторінок двісті (назви не пригадаю) – збірник «спітчів» на всі випадки виголошування: з нагоди весілля, похорону, ювілеїв, різні ділові промови тощо. На обкладинці був намальований денді у фраку й білому жилеті з бокалом у руці. Глупство неймовірне. Але ж хтось користувався цим «підручником» – це безсумнівно;
- брошюрка під назвою «Десять заповідей самостійника». На обкладинці – гайдамака із довжелезним шликом, з оселедцем з-під смушевої шапки. Всі ті заповіді – неймовірна бандитська галімація;
- підшивка вирізок з газет (головно з московських «Известий») з оголошеннями про зміну прізвищ: був такий період, коли люди активно міняли прізвища й це мало бути оголошено через пресу. Запам'яталися такі зміни прізвищ: Кулак на Євгеній Онегін, Околокулак – на Октябрьський, Крестовоздвиженский – на Атеїстов, Бардаков – на Горский тощо;
- примірник, либонь, Сухумської районної газетки – невеличкої форматом, завбільшки з учнівський зошит. Весь примірник був присвячений смерті якоїсь, очевидно, видатної в районному масштабі особи: може, голові райвику чи якомусь директорові якоїсь організації. Було офіційне оголошення в траурній рамці, некролог, стаття з нагоди, вислови скорботи й співчуття рідним тощо. Тільки прізвище покійника в російській мові, ба й в усіх

слов'янських, звучало аж надто непристойно, як і ім'я та по-батькові: Хухуй Хухуєвич Хухуєвич...

А привезла цю газетку з Сухумі... Віра Д.⁴³

Йогансен:

Відстоював правомірність існування в мові декотрих вульгаризмів, коли вони, мовляв, «осмислені в народному побуті». Наприклад:

пальчатки (замість «перчатки»), бо ж вони вдіваються на пальці,

спінжак (замість «піджак»), бо ж вдівається на спину,

одинарний (замість «ординарий»), бо ж мова про одного тощо.

Так само вбачав логіку у виразах: «перегнути пальці» – замість перегнути палицю; або «перелінія» – на залізничний переїзд через колію абощо.

Сава Божко⁴⁴:

Вийшовши з таборів у час війни, Божко – де б прихилити голову? – почав шукати дружину. Хтось підказав йому адресу: жінка ваша евакуювалася в Алма-Ату. Поїхав до Алма-Ати через цілу Азію, але то виявилася Н. З.⁴⁵, його, справді, перша дружина, з якою розійшовся дванадцять років тому. Але Н. чула, що його жінка десь інде, в Сибіру. Подався Савва до Сибіру, знайшов, але... не та: з цією після З. він розвівся кілька років тому. Та, на щастя, і ця знала адресу його слідуєчої жінки і сказала йому – це вже десь під Україною. Подався Савва на цю адресу, знайшов, але... знову не та: з цією теж розійшовся. Довідавшись, проте, і від цієї адресу ще однієї, вже останньої перед арештом жінки, Савва поїхав до неї, знайшов. Тільки ж ця жінка... вже вийшла заміж за іншого, а Савву на цій адресі забрали до армії⁴⁶. Відвоював війну, повернувся живий, здоровий. Поїхав працювати на Донбас. Там його зарізали в шахті – через жінку, яку хотів у когось відбити.

Кочерга⁴⁷:

Іван Антонович, як відомо, дуже боявся зарази, всячеської інфекції. Зокрема, він завжди тримався від співрозмовника на відстані в півтора-два метри. Якщо ви, балакаючи з ним, мимоволі робили до нього крок, Іван Антонович зразу ж відступав від вас крок назад, щоб, мовляв, з вашого дихання не трапила на нього якась інфузорія чи що.

І от пригадую таке. Вночі, я ще не спав, почув з вікна І. А. його крик на гвалт: рятуйте! (Я мешкав тоді в Роліті⁴⁸, і І. А. мешкав у сусідньому зі мною під'їзді). Я вискочив у двір і кинувся до дверей його квартири – двері були широко розчахнуті. Я вбіг у квартиру. В передпокою тулилася до стінки перелякана на смерть дружина І. А. А далі в малій кімнаті стояв з сокирою в руці син І. А. (він був, як відомо, страшний п'яниця й хуліган), замахуючись на батька. Я встиг перехопити його руку (та, можливо, він і не збирався вбивати, тільки «лякав», вимагаючи ще грошей на горілку), навіть вихопив з руки сокиру і приступив до І. А., щоб його заспокоїти й потішити. Але І. А. зразу відступив від мене; я зробив ще крок, хотівши взяти його за руку, але І. А. знову відступив, навіть відгородився руками: боявся від моєї близькості якоїсь інфекції.

Сина, правда, довелось відправити в міліцію, бо був у буйному стані. Але вся дальша втішувальна з мого боку розмова провадилася на відстані півтора-два метри від І. А.

Я:

Колись, у тридцяті роки, влаштовувалась якась літературна виставка в тодішньому Інституті ім. Шевченка⁴⁹, де головував на той час С. В. Пилипенко⁵⁰. Пригадую, кожний письменник мав виставити свою коротку автобіографію на загальний стенд. Мені тоді це видалося смішним, ніякої автобіографії я писати не збирався, як, проте, і всі мої товариші (Йогансен, Слісаренко⁵¹), і я зі звичайного шалапутства так відповів на лист-запрошення від організаторів виставки:

«Народився 7 липня 1900 року. Про день смерті повідомлю додатково».

І уявіть собі, це так було виставлено на стенді поруч із поважними автобіографіями Микитенка, Кулика⁵² та інших шановних товаришів.

Хвиля Андрій⁵³:

Колись Левко Ковалів, у якого зберігалися вдома якісь курйозні документи з часів громадянської війни, показав мені якийсь документ (змісту його не пригадаю, та й не звернув, мабуть, і тоді уваги), на якому була печатка якоїсь петлюрівської, часів громадянської війни, формації: печатка (кругла) була двокольорова – жовтоблакитна: синє коло й напис, всередині жовтий тризубець.

А підпис під тим документом стояв «Андрій Хвиля».

На час, коли ми роздивлялись цей документ, Хвиля був завагітпропом ЦК, виступав з непримиренною й різкою критикою націоналізму й обвинувачував у націоналізмі усіх поспіль.

Микола Куліш⁵⁴:

Колись ми з Яновським⁵⁵ прямували з Пушкінської (в Харкові) додому через кладовище. Побачили, що на могилі Хвильового хтось лежить. Підійшли. То лежав, розпластавшись й обійнявши могилу руками, Гурович. Ми підняли його – він був зовсім п'яний. Повели додому, міцно тримаючи між собою. Було то в ті роки, коли Куліша особливо гостро критикували й навіть виключили з партії⁵⁶.

Коли ми вийшли на перехрестя вулиці Сумської та Маяковського, Гурович раптом видерся з наших рук, став серед вулиці, зупинивши тролейбусний рух, звів руки вгору й закричав: «Здаюсь!»

Ми надсилу скрутили його, знову затисли між собою й довели додому.

Микола Хвильовий⁵⁷:

Був надзвичайно вправним на ковзанах. Ми з ним і з Сашком Копиленком⁵⁸ не раз разом ходили на каток. Власне, то був перший справжній фігурист, якого я побачив (тепер їх хто й зна скільки і влаштовуються величезні змагання та олімпіади фігурного катання, а тоді цього не було): Григорович виробляв на ковзанах чорті-що⁵⁹.

Кальницький Яків⁶⁰:

Біографію мав надзвичайну, як, проте, багато письменників у першому поколінні радянської літератури: солдат на фронті першої світової війни, був повний георгієвський кавалер і носив на грудях всі георгієвські хрести (дарма, що національністю Яша єврей); в перші дні революції став головою солдатського комітету, а тоді командиром (виборним) полка, з яким ішов на Петроград на допомогу повсталому пролетаріату; командиром полка пройшов усю громадянську війну; по демобілізації працював у карному розшуку, виловлюючи бандитів; аж тоді прийшов у літературу. Вдачі був веселої, оптимістичної, а фізичної сили – неймовірної; походив з родини євреїв-вантажників – завжди велетнів і фізично могутніх. Ми з ним дуже приятелювали.

Коли його арештували, то обвинувачували в тому, що організував якусь єврейську підпільну націоналістичну організацію. Це було кумедно, бо був Яша, – дарма, що єврей – запеклий юдофоб; власне, це єдине й відштовхувало від нього – що може бути гірше ренегатства? Особливо в антисемітизмі це дошкульно вражає: єврей-антисеміт!

Три місяці допитували Яшу; він тільки сміявся. Нарешті, йому набридло, сказав – давайте папір, напишу зізнання. І написав, точно виписавши поіменно весь склад підпільної організації: Шолом Алейхем, Шолом Аш, Сабатай Цві, Ісус Навін... і т. і. – словом, усіх, яких тільки знав видатних євреїв з минулої...

За браком будь-яких інших обвинувальних матеріалів, Яша дістав три роки за глузування над слідчими органами.

В таборі Яша зробив якийсь (не розповідав, бо військова таємниця) винахід, був викликаний в Генеральний штаб до Москви і в переддень війни знову об'явився в Харкові, будши призначений консультантом по протиповітряній обороні міста.

Помер по-дурному. Курив завжди люльку, але всякий тютюн здавався йому заслабим. Тож натовкмачив у тютюн полину, щось аж надто багато. І задихнувся, куривши.

Софієва (Соф'я Левітіна)⁶¹:

Вславилася в «історії культури» (при початку двадцятих років) двома фактами: працювавши цензором у Головліті, заборонила дві книжки: 1) брошуру про «внематочную беременность», заявивши, що це символізує «непорочне зачаття», отже, є релігійною пропагандою; 2) повість Коцюбинського «Фата моргана» – на тій підставі, що, мовляв, іноземна назва не буде зрозуміла масовому читачеві.

Це саме вона стала прототипом «героїні» оповідання Хвильового «Свиня»⁶² – вони з Хвильовим мешкали в одній квартирі (на Римарській, 19).

Колись ми з Софієвою йшли разом з роботи в Наркомосі, до нас якийсь жебрак простягнув руку, я подав йому якусь монету. Софієва страшенно обурилась: ви потураєте жебрацтву! Ну голодний, ну бідний, але ми – комуністи – і мусимо перетворити соціальне буття на засадах соціалізму, і тоді не буде бідних, не буде й жебраків...

Коли Соф'я Левітіна померла (вже в п'ятдесятих роках), у її матраці, на якому вона й спала, знайшли цілу купу... золотих п'ятірок.

Микола Вороний⁶³:

Коли він тільки повернувся з еміграції, якийсь час працював у відділі мистецтв Головополітосвіти Наркомосу, де й я робив

інспектором. Не раз помічав: залишившись сам у кімнаті, він плакав, але побоювався, щоб цього хтось не помітив, – сльоза викочувалася з ока, він, хутенько озираючись, чи когось нема, мерщій виймав хусточку й отирав очі.

Щось весь час його мучило.

А взагалі був дуже діяльний, активний і тримався бадьоро й навіть весело. Очолював він, здається, «музичну вертикаль» і клопотався справами опери.

Кость Гордієнко⁶⁴:

Ще сімнадцятилітнім хлопцем редагував якусь провінціальну (більшовицького спрямування) газету⁶⁵ і це він допомагав Бузькові⁶⁶ викрити й ліквідувати банду батька Заболотного⁶⁷ (Бузькова повість «Лісовий звір»⁶⁸): чомусь про це не згадує і сам Кость, і наша література.

В дні війни, коли ми евакуювались у Казахстан, працював у колгоспі (разом з Ключчям⁶⁹) і викрив там цілу банду розкрадачів державного майна й контри. Теж ні він сам, ніде про це не згадується.

Виняткова скромність.

Йогансен:

Любив Майк і похизуватися.

Один час носив вуса, а бороду голів. Так сфотографувався і після того вуса зголив. Але, зголивши вуса, почав відрощувати бороду («фламандську»: вуса голені, борода росте). Потім зголив і бороду – ходив завжди начисто виголений.

Так ми його й сфотографували й умістили поміж наших «хоxm» в «УЖі»⁷⁰: борода голена – вуса ростуть; вуса зголені – борода росте; і нормально⁷¹.

Одержував листи від закоханих дівчат: одні закохувались в Майка з вусами без бороди, інші – з бородою без вус, ще інші – в нормального.

Оце насправді, – сказав Майк і відповів на закоханість дівчини: сам закохався.

Микола Куліш:

На маневрах (не пригадаю, 29 чи 30 року) ми в парі з Мирославом Ірчаном⁷² дістали білі околички на кашкети і мали бути «посередниками» від Генерального штабу маневрів. Доручили нам прибути на аеродром під Вінницею, в районі суперфосфатного заводу, з якого «червоні» літаки літали на Вінницю, котру боронили «сині». Ми лежали в кюветі, доки підлітав розвідувальний літак і кидав вимпел, цікавились повідомленням з нього – знову ховались у кювет: нас нібито мали обстрілювати, а до Штабу ми мали подати опис здобуття Вінниці «червоними».

І от у наступ пішла «червона» піхота. Полк перекотився цепами через наш аеродром – ми все собі нотували в блокноти. Потім бачимо, за останнім цепом котить собі звичайнісінький візник-фаетон. У фаетоні сидить... Микола Куліш: він командував цим полком, що йшов у наступ.

Ми підбігли до Гуровича, питаємо, чого ж він іде собі підтюпцем позаду полку, коли мав би вести його в атаку десь попереду бойової розстрільної або бодай якогось КП. Гурович каже: знаєте, навоювався я в справжню війну, а на ці іграшки шкода ноги бити, от коли почнеться справжня війна, то, будьте певні, як і в громадянську, піду попереду з криком «за мною!»

Мирослав Ірчан:

На тих же маневрах жили ми з Ірчаном в одній казармі (дев'ятий полк у Жмеринці)⁷³ і ліжка наші стояли впритул одне до одного.

Так Мирослав мені весь час чинив каверзи: то пустить якогось жука під ковдру, то в чай насипле соли замість цукру, то в цигарці намішає порошу до тютюну, щоб спалахнуло, то ще щось. І сам страшенно сміявся і радів зі своїх витівок.

А коли ми ходили на завдання (з білими околичками на кашкетах), сумно й <нрзб> розповідав мені про своє перше кохання до якоїсь попівни в рідному селі.

Радугін⁷⁴:

Був такий російський письменник (походив з Пролеткульту⁷⁵) Радугін – ім'я забув. Один час він редагував російський журнал у Харкові («Красное слово»⁷⁶ – чи що?). У війну з харківською організацією письменників був евакуйований до Алма-Ати. Родину, здається, покинув у Харкові. А що був єврей і родина єврей, то, мабуть, загинули вони в харківському гетто в час окупації. В Алма-Аті Радугін швидко занепав: розпродався, нарікав, що голодує, і, кінець-кінцем, обірваний, у стоптаних дертих галошах на босу ногу ходив вулицями і просив милостиню. Невдовзі помер⁷⁷.

Коли його ховали, то в кутку, де він мав пристановище, виявили цілий мішок (куль!) білої муки. Він на ньому спав.

Ігор Муратов⁷⁸:

Двічі вмирав. Перший раз, коли був в армії, воював у фінську війну⁷⁹, прийшло повідомлення про його загибель. Пом'янули ми його добрим словом, бо був добрий хлопець – з другого покоління (по призову ударників у літературу). Та фінська війна закінчилась і Муратов прибув до Харкова – демобілізований сержант ще й з медаллю за відвагу. Другий раз, уже в Вітчизняну війну, був Ігор, либонь, у прикордонних військах чи в якомусь близькому до кордону гарнізоні. Вже на шостий день війни стало відомо, що частина його погромлена і він загинув. То була перша жертва письменника-солдата. Пом'янули ми його добрим словом.

Та от війна закінчилась, і... (я вже мешкав тоді в Києві в будинку Роліт) відчиняю двері на стукіт і входить Ігор Муратов. Він, виявляється, був контужений і привалений землею, витягли його німці і посадили в концтабір десь на якомусь острові в Балтійському морі. Там пробув він у найстрашніших обставинах понад два роки. Потім у концтаборі знялося повстання, гітлерівську охорону перебито – були то переважно стрільці з «СС-Галичина»⁸⁰, – і колишні в'язні, озброївшись, пі-

шли назустріч наступові Радянської армії. Коли ця партизанська частина з'єдналася з нашою армією, Ігоря як людину з вищою освітою забрали в військову адміністрацію в зайнятих німецьких містах. А довідавшись, що він українець ще й письменник, забрали в Комітет «За повернення на Батьківщину»⁸¹ (то вже пізніше, коли з Києва він повернувся до своєї частини). Того вечора, коли він з'явився на порозі моєї квартири (Роліт, № 18), він був зовсім морально й навіть психічно розхитаний: весь час лявся, матюкався з кожним словом і ні в що не вірив, і розповідь була до краю цинічна. У мене була горілка, Ігор напився п'яним «в дим», але лягти спати на ліжко чи канапу відмовився і ліг у ванній на підлогу.

З дружиною (то була друга його дружина – актриса оперети⁸²) негайно розвівся.

Я побоювався, що Ігор занепає назовсім.

Та він повернувся в Німеччину, добре працював у Комітеті, гаряче виступав проти націоналістів, взагалі працював добре – і згодом за цю роботу одержав орден.

Демобілізувавшись, повернувся в літературу і двадцять п'ять років був на передньому краю літературно-ідейної боротьби в усіх жанрах – поезії, прозі, драматургії, публіцистиці. Від повоєнного морального занепаду не лишилося й сліду.

Микола Островський⁸³:

Тепер усе це закреслено, викреслено й забуто – як не було: «Як гартувалась сталь» в першій чорнетці писано (коли Микола Островський ще жив у Харкові) українською мовою. Звернути на нього увагу як на письменника підказав Григорій Іванович Петровський⁸⁴ – через свого, в ті роки чи в передминулі, помічника чи порученця (не знаю, як звався), майбутнього вуспівського письменника Івана Кириленка⁸⁵. За якийсь час (а це вжедесь наприкінці двадцятих років) рукопис – чи тієї ж чорнетки, чи вже першої редакції тексту, не знаю, – потрапив до рук Івана Микитенка, вуспівського вождя. Він начисто забракував

написане, відказавши Островському в будь-якому таланті до літератури.

Саме тоді Островського перевезено на лікування до Москви, де він і залишився до смерті. Там рукопис (не знаю вже, в якій мові) потрапив, либонь, насамперед до Всеволода Іванова⁸⁶, що вгледів за тим рукописом талант і душевне багатство автора і редагував чи й допомагав писати Миколі. Невдовзі книга вийшла російською мовою. Українською її вже перекладали.

Щодо мови, то в побуті (принаймні в час перебування на Україні) Островський говорив українською мовою, хоча до рідних звертався здебільшого мовою російською. А втім, в ті часи не багато звертали уваги на те, якою мовою говорено. Але важливо, що при перших початках Островський спрямовував себе в річище української літератури.

Бузько Дмитро:

Ніде не зафіксовано факти з його біографії: каторжанин царських часів, втік з каторги – опинився в Австралії, Америці, потім – Швейцарії; там став у дні революції чи то послом, чи то консулом Директорії; повернувшись на Україну, працював у ЧК; направлений в банду Заболотного, викрив і ліквідував її (відтворено в повісті «Лісовий звір») – аж тоді прийшов у літературу.

Микитенко:

Було це в будинку Блакитного⁸⁷, в підвальчику, в ресторані. Сиділи круг столика п'ятеро: хто саме, не пригадаю, пам'ятаю лише, що був Пилипенко й Микитенко. З якої нагоди, теж не пригадаю точно, либонь, після підписання «Федерації»⁸⁸. Пили чай і чомусь – з якогось приводу – кожний мав розповісти щось найнеприємніше, що трапилося з ним колись. Щось розповідали про епізоди з громадянської війни або з родинного побуту. Коли дійшла черга до Микитенка, він розповів таке. Колись він завів у парк якусь дівчину, студентку, і вона віддалась йому

в кущах. І от, коли він лежав на ній, оголившись, в найважливіший момент, як він сказав, його раптом укусив в ж... комар.

Пригадую: всім стало ніяково і гидко.

А І., розохотившись чи щоб зам'яти ніяковість, почав розповідати непристойні анекдоти.

Хвильовий:

В ті часи горілку взагалі письменники пили мало – хіба що з якоїсь нагоди, в компанії. Та й горілка була в ті часи тридцятиградусна, то пізніше її повернуто до сорока градусів. І з ким би мені не доводилось на цю тему говорити, кожний казав, що ніколи не п'є, коли працює. І тільки про одного Хвильового було відомо, що він п'є горілку систематично і якраз під час роботи: перехилить чарку і сідає писати.

Тичина⁸⁹:

Тихішої, привітнішої, скромнішої й соромливішої людини, як П. Г., мабуть, не тільки в літературі, але й на світі не було. І, певна річ, П. Г. ніколи не лаявся, ніколи не вимовив жодного брутального слова. Але одного разу він вилаявся матерно – це коли, ліквідуючи Вапліте⁹⁰, Хвиля закинув нам, ваплітовцям, що твори наші з «подвійним дном» і ми приховані націоналісти⁹¹.

Петро Голота⁹²:

Коли вийшла друком «Фальшива Мельпомена»⁹³ (року 28 чи 29, либонь?), мене перестрів (у приміщенні, в коридорі «Робітничої газети»⁹⁴) Петро Голота, трохи п'яненький, і, плачучи, почав вихваляти мій роман та признаватися, що він і є персонаж із цього роману, якого роздирають противенства й суперечки з самим собою, словом – наголошував на своїх націоналістичних настроях.

Років десять пізніше (коли масово відбувалися арешти поміж письменників), колись на якомусь вечорі в клубі

письменників (вже не в будинку Блакитного, а на Чернишевській, 39) Голота в буфеті, добре підпивши, знову плакав, признаючись мені, що він секретний співробітник ДПУ, з його вказки арештовано чимало письменників і що він цим катується.

Невдовзі він завішувався⁹⁵ (із зашморгу його витяг Бузько). То було його друге самогубство: вперше, ще ген при початку двадцятих років, він кидався під поїзд і йому тоді відтято ліву руку.

Після війни чув, що Голота вчителює десь у західних областях. Там і помер. Минулого року в Будинку літераторів⁹⁶ у Києві в серії вечорів «Зустрічі з незабутніми» був і вечір з нагоди сімдесятиріччя Голоти від народження.

Павло Тичина:

Як загальновідомо, був непитущий (хіба що інколи чарочку при гостях з якоїсь нагоди)⁹⁷. Але пригадую такий епізод з року 23 чи 24, коли П. Г. ще мешкав у ванній кімнатці в редакції газети «Вісті»⁹⁸: заходжу до П. Г. в якійсь справі. При столі сидить двоє: він і С. В. Пилипенко (Папаша), між ними пляшка мутного самогону, на папері хвіст оселедця, і п'ють, за браком чарочок, з порожніх консервних (маїсове молоко «АРА»⁹⁹) бляшанок.

Леонід Чернов¹⁰⁰:

Коли ми виїздили бригадою письменників до Дніпропетровська, в готелі спинились в одній кімнаті: Яловий¹⁰¹, Мар'ямов, Чернов і я. Але Льонька не ночував у нашій кімнаті, а навпроти: там мешкав якийсь актор місцевого українського театру, але Льонька його до кімнати не впустив, бо були ми того вечора в театрі на спектаклі і Чернову полюбилася його дружина, акторка Наталка Ващенко¹⁰² – він зразу зазнайомився з нею після вистави й залишився в неї ночувати. А вранці, коли ми вийшли снідати, Льонька вів під руку Наталку Ващенко і рекомендував її нам як свою дружину. Так вона й поїхала далі з нами – дружиною Чернова.

Та Льонька, певна річ, зразу й почав її зраджувати (був він, як відомо, легкий на закоханості!). Закохався він і в Зіну Пігулович¹⁰³ з театру «Березіль»¹⁰⁴. Її фотографію – абсолютно голою в спокусливій позі – він повісив над своїм письмовим столом, а зверху, щоб не було видно, кнопкою пришпилив на це фото портретик Фрейда, вирізаний з якоїсь газети. З вікна поруч вітер повівав – і тоді портретик Фрейда на тонкому папері загортався вгору, видно було Зіну Пігулович ню. Так провисів портрет років зо два – аж до смерті Льоньки. По смерті, разом з усім, що Льонька просив мене забрати до себе, взяв я і це двослойове фото (я відправив його З. П., коли розсилав усю любовну кореспонденцію Льоньки по його численних коханках), але цікаво: Наталка В. так і не побачила тайни портрета Фрейда, бо... ніколи не підходила до письмового стола Чернова, абсолютно байдужа до його літературної роботи. А втім, коли Льонька вмер у мене на руках, а Наталка була в сусідній кімнаті, вона теж не підійшла й до покійника, бо... боялася покійників.

Дві жінки знали, що я знаю таємницю їх взаємин з Льонькою, і самі прийшли одержати в мене свої листи до Льоньки з його посмертного архіву: В. Ч.¹⁰⁵ і Т. Ж.¹⁰⁶ Інші навіть не відгукнулись на мої листи з пропозицією одержати своє листування. Я його знищив.

Кулик Іван Юліанович:

В тодішньому «Новому театрі»¹⁰⁷ в Москві (директор Амоглобелі¹⁰⁸) художній керівник режисер Каверін Федір Миколаєвич¹⁰⁹ виставляв мою п'єсу «По той бік серця»¹¹⁰ (за однойменним романом). Був то, либонь, 32 чи 33 рік, словом – з «тих» років. П'єсу готували довго й любовно, а тут ще й репертком: продивлявся разів зо три і раз у раз вимагав нових і нових поправок. Нарешті призначено й генеральну репетицію-перегляд: переглядалося на добірному складі глядачів – працівники тодішнього НКВД та родичі акторів театру. Театр, втім, був повнісінький (це в тодішньому Будинку уряду¹¹¹ між Москва-

рікою та Канавою, на березі, приміщення, либонь, на 1200 місць).

Спектакль-перегляд пройшов блискуче, добірний глядач приймав добре; по закінченні в кабінеті директора Амоглобелі зійшовся репертком, автор, режисер і директор. Репертком, аж нарешті, не мав уже ніяких претензій і голова його (зараз забув, хто то був: чоловік дуже крутий!) сказав: ну що ж, давайте... Директор Амоглобелі зразу ж по телефону віддав розпорядження вивішувати на післязавтра афішу про прем'єру. (Афіша вже давно була готова, треба було тільки проставити число).

Раптом – коли вже всі тисли руки, розходячися, – двері кабінета директора розчинились і на порозі з'явився Кулик.

У мене це викликало здивування, бо я знав, що Іван Юліанович сидить у Харкові й порядкує письменницькими справами. В членів реперткома полегкість: слава богу, от і представник з України, який своєю присутністю тільки ствердить їх рішення, бо ж, кінець кінцем, у справах українських вони розбирались зле...

Далі відбулось щось зовсім несусвітне. Кулик сказав, що п'єси він не бачив, але знає роман (я не певний, що він його читав) і встиг таки з поїзда на прикінцеву дію спектаклю. Він дуже радіє, що репертком так уважно попрацював з автором і театром, і вітає театр і автора з дозволом на постановку, бо жодних заперечень проти спектаклю не має. Ну, всі, певна річ, шумно зрадили, особливо члени реперткому, діставши таку перестраховку, і всі, міцно потиснувши всім руки, розійшлися. Залишилися тільки ми четверо: Кулик, Каверин, Амоглобелі та я. Ми потяглись у прийомну біля кабінету, де в шафі секретарки Амоглобелі висіли наші пальта. До речі, не можу обминути – секретарка була надзвичайної вроди, національністю таджичка.

Кулик виходив останнім, затримавшись і попросивши в Амоглобелі дозволу подзвонити з його телефону до свого вітчима (Накорякова¹¹²), в котрого він завжди спинявся, приїхавши до Москви. Ми вийшли, вдягали пальта й балакали з секре-

таркою і мимоволі... чули розмову Кулика з-за зачинених дверей, бо Амоглобелі, виходивши, забув виключити селектор, і тепер кожне слово, мовлене в кабінеті, розносили гучномовці по цілому величезному приміщенню театру.

Навидовижу, Кулик балакав зовсім не з Накоряковим (тоді – директором видавництва художньої літератури), а з наркомом освіти, якому тоді підлягали театри, Бубновим¹¹³. Рішуче й категорично він заявляв про те, що от, мовляв, в Новому театрі готуються післязавтра випустити спектакль українського письменника Смолича «По той бік серця», але допустити цього не можна ні в якому разі: спектакль порочний!..

Ми дивились один на одного вилупивши очі – стільки було це несподівано й не відповідало тому, що Кулик сказав щойно членам реперткому. Та запальний Амоглобелі не витримав. Він кинувся до дверей кабінету, розчахнув їх, підскочив до Івана Юліановича, що впустив трубку, зблід і тільки трусив борідкою, схопив Кулика за манішку: «Іване Юліановичу! Що ж це ви робите? – загорлав він. – Це ж підло!»

Кулик, блідий, як папір, трусячи борідкою, шмигнув геть з кабінету, – він роздягався вниз, в фойє. І ми залишилися ні в сих, ні в тих, розгублені й обурені до краю.

Другого дня вранці мене викликано до ЦК – до Рабічева¹¹⁴, завідуючого відділом культури. Знав він мене добре ще по Харкову, де перед тим був головою культвідділу ВУРПС¹¹⁵, а я по роботі в Головополітосвіті був з культвідділом профспілок зв'язаний діловими зв'язками. Він сказав мені, що йому дзвонив Бубнов і доручив розібратись зі спектаклем. Спектакля, сказав Рабічев, він не бачив, а п'єсу – от, будь ласка, зранку прочитав. Нічого порочного в п'єсі він не бачить, навпаки, спрямування її ідейно корисне, ідеологічно вірне. Отже, він дав розпорядження спектакль дозволити.

Після того Кулик, зустрічаючи десь мене, намагався уникнути, щоб, крий боже, не довелося подивитись в очі. Хоча в очі він нікому не дивився.

А п'єса що? Пройшла сімдесят раз з аншлагом. На сімдесят перший в театрі раптом з'явився... Постишев (тоді – секретар ЦК КП(б)У і взагалі). Після другої дії, не додивившись третьої, він зайшов в кабінет директора, викликав Амоглобелі й Каверіна і сказав, що спектакль негайно зняти – більше він не має бути показаний. А по тому ще й додав (цитата): «І навіщо вам ставити Смолича? Ставили б Микитенка й Корнійчука». На що наївно експансивний Каверін раптом ляпнув: «Ви можете посадити мене на десять років, але Микитенка я ставити не буду!». (Теж цитата).

Втім, Кулика доля не завидна.

Єрмілов В. В. (Москва, критик)¹¹⁶:

В сорок третьому році якийсь час я проживав у розбомбардованій квартирі Паустовського¹¹⁷ – на дев'ятому (останньому горішньому) поверсі в Лаврушинському переулку. В нашому прольоті на вісімнадцять квартир жили тільки вчотирьох: я, драматург Гусев¹¹⁸, письменник Вірта¹¹⁹, публіцист (з емігрантів) Лежнев¹²⁰. Та ще якийсь час хтось із німецьких антифашистів. Всі ми чергували на даху по тривозі «воздух».

Якось я працював вдома і раптом почув дикий лемент аж з першого поверху. Я кинувся з дев'ятого поверху вниз, біг ще хтось – хто саме, не пригадаю. Лемент чулося з ліфту, що стояв на першому поверсі (не працював за браком електроенергії). Ми відчинили дверці – назустріч нам, як ошпарений, вискочив Єрмілов, дико лементуючи.

Виявляється, він до когось прийшов (зовсім п'яний), зайшов у ліфт, причинив дверці і... заснув. Ліфт був старовинний – з канапкою, викладений зсередини червоним деревом та поцяткований всякою блискучою мішурою. Єрмілов прокинувся, не зрозумів, де він, здалося йому, що він у труні, живим закопаний в могилу. І вчинив з переляку лемент.

Довго довелось його заспокоювати й переконувати, що він не в труні: сп'яніння ще не вивітрилось.

Єрмілов (художник, Харків)¹²¹:

Був непоганим художником-модерністом, добре оформлював книжки. Але між людей найбільше вславився тим, що для Поліщуківського журналу «Авангард»¹²² (де була опублікована його фотографія) сконструював «ліжко для кохання» (на замовлення Поліщука) – щось на кшталт генікологічного крісла, тільки видовженого і без підлокітників.

Андрій Головка¹²³:

В серпні 41 року, коли армія відступала від Києва, київські письменники – в лавах армії, в редакціях фронтових газет, в групі, зарезервованій при ЦК, тощо – здебільшого прибували до Харкова.

Колись вранці до мене постукано і ввійшов Головка. Зодягнутий він був незвичайно: в галіфе й чоботях, при боці кобура з пістолетом, але... в самій спідній сорочці, без солдатської гімнастерки. Виявляється, Андрія Васильовича підбрали на якусь машину (він йшов пішки – аж упрів), видобувши на машину, пропотілу, просолену гімнастерку зняв і почепив її на гак кабіни, щоб просохла. Та поривом вітру її зірвало й кинуло кудись у степ. Машина, звісно, не спинилась. Там, у кишені гімнастерки залишилися документи: військовий білет та білет члена Спілки письменників, а на грудях – орден Знак пошани. Дуже побивався А. В. за документами й орденом.

Та на ранок другого дня в приміщення Спілки прийшов якийсь солдат (вже поважного віку) і подав нам гімнастерку. Каже: відступали ми, відстрілюючись, дивлюсь, лежить гімнастерка в полі, на грудях орден, в кишені документи – письменник. Ну я взяв і вирішив занести, де письменницька організація. Гімнастерка, бач, залишилась, а письменник загинув. Думаю: товаришів треба сповістити...

Отака людина був цей солдат.

Андрій Васильович свою гімнастерку одів і воював далі.

Кузьмич:

Ще про Кузьмича хочеться записати.

Був закоханий в авіацію, фактично на світанку її буйного розвитку в СРСР. Літав (тільки над Харковом) одним із перших з-поміж письменників¹²⁴, втирався в дружбу до відомого авіа-конструктора Калініна¹²⁵. Написав роман «Крила»¹²⁶ – грубезний, аркушів на сорок. Я, будучи тоді редактором «УЖа», скоротив його до трьох аркушів і опублікував – роман від такого скорочення значно виграв¹²⁷.

Ще захоплювався Володя есперанто – був чи не єдиний есперантист поміж українських письменників. Втім, українська мова його романів мало чим краща була проти есперанто.

Захватно вивчав фізику і... робив для себе відкриття на кожній сторінці; захоплено розповідав про ці відкриття й мені – як про таке, що немовби він сам щойно винайшов. Мені, колишньому гімназисту, все це було відомо з п'ятого класу гімназії і було мені смішно слухати його захоплені розповіді.

А ще запам'ятався тим, що, будучи першим секретарем Оргкомітету Спілки на Україні, першим – ще в дворі під дверима, над труною Хвильового – виголосив першу промову в його пам'ять. Промова була за принципом про мертвих або добре, або нічого, але поки Х. був живий, К. громив його скільки мав сил.

Взагалі вважався найбільш певним, «провіреним» товаришем у ВУСППі та й серед комуністів. Як повівся в час війни, я вже записав: ганебно, як останній богуз.

Любченко Арк.¹²⁸:

Після завзятого підлабузнювання до Хвильового, Тичини, Куліша, легко перекинувся на підлабузнювання до Микитенка й Кулика.

Поміж вуспівців верхнього регістру здобув абсолютне довір'я (навіть від Коряка¹²⁹); з усіх сил намагався вступити до партії, навіть, здається, був зарахований в кандидати. Але – не знаю, як це обернулося, – членом партії не став. Дарма, що став

максимально «ідеологічно витриманий», написав п'єсу під назвою «Мое – твоє»¹³⁰ (верховини комуністичної свідомості), та всі дружно переіменували п'єсу на «Твоє – моє», що, справді, цілковито виказувало натуру й ідеологію Аркаші.

Доленго¹³¹:

Доленго був, власне, перший (після Блакитного¹³² й Тичини) український письменник, з яким я зазнайомився, приїхавши до Харкова в двадцять третьому році. Кажу перший, бо знайомства з Блакитним я шукав, Тичину побачив у Блакитного, а знайомство з Доленго відбулося невимушено. Він прийшов у віллу Жаткіна¹³³, де тоді був акторський гуртожиток, до Киричинського¹³⁴, і знайомство було випадкове. З того знайомства мені запам'яталось тільки, що в Доленга величезні вуха – достоту «лопоухий», взагалі надивовижу негарний, майже потворний обличчям. А зодягнутий був у величезний френч-пальто, перешите з солдатської шинелі.

Запам'ятався при другій зустрічі тим, що зразу почав читати вірші – вірші були ліричні, м'які, ніяк не відповідні його потворній зовнішності. В віршах дуже багато було про квіти й трави.

І раптом Доленго оженився на виключної краси жінці. Вона дуже ревнувала його, скрізь ходила за ним слідом – по редакціях і видавництвах, і була це дивовижна контрастність, на яку кожний звертав увагу: потворний чоловік і красуня дружина.

І знову раптом: лірик і ніжний вдачею Миша стає пристрасним (і голобельним) ортодоксальним вуспівським критиком.

Потім ВУСПШу не стало, не стало й інших літературних організацій, заклалась Спілка письменників, а там – пішли тридцять роки, і Михайло раптом почав ходити по людях – по квартирах письменників і заводити з усіма «ковзькі», власне, провокаційні розмови. В літературних колах його швидко зрозуміли, і фактично він опинився в самоізоляції: ніхто не хотів з ним говорити.

І ще раз раптом: виявляється, що він взагалі і не Доленго (це псевдо), а Клоков – знаменитий ботанік, навіть є квітка, ним відкрита і так на його честь і названа його ім'ям, а там – за великі заслуги в науці дістає орден Леніна і Сталінську премію.

Але раптом ще й ще: красуня дружина, народивши двох близнят і довівши їх до юнацького віку, кінчає життя самогубством, викинувшись з вікна п'ятого поверху.

Після війни – теж раптом – в щойно визволеному Києві ми з Копиленком зустріли Доленга на вулиці. Він йшов з зошитом під пахвою. Що це? Нові вірші. Пішли читати. І ми пішли до Копиленка. Доленго прочитав нам нові вірші: були вони дещо модернізовані, але знову чиста лірика. І тут трапилося таке. Копиленко, як завжди, грубуватий (йому вірші не вподобалися), каже: погані твої вірші, блювати хочеться... І тут раптом сам Доленго... зблював.

Зараз він доктор наук, професор чи член-кореспондент. Оце днями (осінь 73) зустрів його на вулиці і знову аж вразило, який же він негарний зовні, з лиця, потворний з своїми величезними вухами.

А людина він, либонь, лагідна, добросердна, хороша.

Сенченко¹³⁵:

В «ті» роки завжди був «одноосібним» редакційним працівником, тобто єдиним «за все» редакційним співробітником. Так робив він журнал «Студент революції»¹³⁶ (видавав, либонь, Кубуч¹³⁷); робив «Літературний ярмарок»¹³⁸ (видавало ДВОУ¹³⁹); робив журнал «Вапліте»¹⁴⁰ (здається, видавався просто самочином).

А втім, в ті роки, мабуть, усі журнали робились саме так – один працівник на тому місці, де тепер сидять по п'ять-сім-дев'ять співробітників: «Плуг»¹⁴¹ – Биковець¹⁴², «Нову громаду»¹⁴³ – Варавва¹⁴⁴, «Нове мистецтво»¹⁴⁵ – Хмурий¹⁴⁶, «Гарт»¹⁴⁷ – здається, Копиленко і т. ін.

Гадзинський¹⁴⁸:

Постійно жив у Москві, але працею весь спрямований на Україну. Заснував навіть у Москві українське видавництво «СіМ» («Село і Місто»)¹⁴⁹, правда, пригадати можу лише двотомне видання «Кобзаря». Був одним з організаторів українського театру в Москві – театр цей існував і мав чималий успіх кілька років. Дуже наполягав на тому, щоб колишнє місто Катеринослав перейменувати на Січеслав, але пройшло інше перейменування – Дніпропетровськ.

Буревій Кость¹⁵⁰:

З колишніх есерів-терористів, за плечима мав тюрми й заслання царського часу, чортівськи ерудований чоловік, був дуже активний поміж футуристів, виступав під багатьма псевдонімами. Але пригадується зараз лише поема «Зозендропія»¹⁵¹. Від Семенка перекинувся до Поліщука в його «Авангард»¹⁵².

Поліщук Валеріан¹⁵³ (бо був ще Клим Поліщук¹⁵⁴):

Вславився своєю теорією «спіралізму»¹⁵⁵ й пропагандою на сторінках свого журналу «Авангард» тим, що пропагував «поцілунок в голі груди»¹⁵⁶ та проектом конструкції спеціального ліжка для любовних втіх.

Це поза тим, що був талановитим поетом, надзвичайно активним творчо й «одержимим» у дискусіях.

Але в активі свого «Авангарду» мав небагато: Буревія, Троянкер, Єрмілова (художника), Чернова та дрібноту.

Сенченко – ще:

Коли в сорок третьому році ми викликали його в Москву, став він у мене в журналі «Україна»¹⁵⁷, який я редагував, відповідальним секретарем. Жити не було де, в партизанський гуртожиток він іти не схотів. І невдовзі стало зрозуміло чому. В редакційній кімнаті (редакція мала лише одну кімнату в партизанському гуртожитку на Трубній) він відгородив шафою

куток, поставив там ліжку і так жив. Так от за ту шафу почала вчачати до нього на ніч К. Колись, рано прийшовши до редакції, я її ще застав у ліжку (не сподівались, що я так рано прийду, а в мене верстка). Так от у розмові я запитав її: знаючи, мовляв, яка ви жадібна на чоловіків, не зовсім розумію, чому С. – не такий вже він красунь. К. відказала: хіба вам зрозуміти, в чому краса чоловіка? Я, справді, знаю десятки любовників, але кращого за нього не знала за все життя.

Кость Котко¹⁵⁸:

Поза тим, що був широко відомий як фейлетоніст, ще вславився тим, що збирав анекдоти і зібрав їх до десяти тисяч – в кількох зошитах.

Козланюк¹⁵⁹:

Сорок першого року на початку вересня, коли гітлерівці раптом прорвались під Харків, вночі – без будь-якого попередження – евакуювали письменників, акторів, художників, композиторів тощо. Наш ешелон попрямував геть на схід. У Харкові залишились із письменників тільки редакція Бажана¹⁶⁰ та військовізована група письменників при ЦК – чоловіка, мабуть, із двадцять. Поміж них був і Козланюк.

Геть пізніше, в Москві, колись зустрівшись з вуйком (так ми прозивали Козланюка і він відкликався на це прозвисько), почали щось пригадувати про тодішній раптовий виїзд із Харкова. Я бідкався, що виїхав майже як стій, без нічого – залишились і загинули рукописи, бібліотека, не кажучи вже про всі речі. Жартуючи, я сказав, що мені нічого того не шкода, шкода тільки, що якраз десь купив півдюжини дуже гарного білого вина і так воно й залишилося німцям.

Вуйко відказав: «Не журіться цим: як ви виїхали, я на ті кілька днів, що ми ще залишались у Харкові, пішов жити у вашу квартиру і все те вино випив».

Касяненко (Євген)¹⁶¹:

Редагував «Вісті» після смерті Блакитного. Не доводиться казати, що з першого ж дня з редакції «Вістей» як вітром здуло всю літературно-мистецьку братію: піднесений, запальний, творчий час, що панував за Блакитного, закінчився. Касяненка прозивали Мухобоем, і не тільки за те, що був до краю нудним (аж мухи дошли) чоловіком, а ще й тому, що справді, будши за освітою інженером, винайшов і сконструював автоматичну мухобійку: муха сідала на кінчик невеличкого коромисла-важеля і її зразу бив прилаштований зверху молоточок¹⁶². Прибув до Х[а]рк[ова] з Німеччини і в редакції ходив «по-німецькому»: скинувши піджака, світлячи підтяжками блакитного кольору.

Борзенко¹⁶³:

Два епізоди.

Після того, як його гірко розкритиковано і, здається, навіть виключено (чи збирались виключити) зі Спілки письменників, Борзенко «загуляв»: щось сталося негаразд в родинному побуті (з першою дружиною), почав пиячити й хуліганити. Одного разу з компанією пиячив десь у ресторані («Асторія», либонь?); ресторан уже зачинявся на ніч, але Борзенкову компанію ніяк не могла адміністрація видворити з приміщення і викликали міліцію. Борзенко з компанією забарикадували двері, й міліція проникла в приміщення через вікна. Довелось мені, тодішньому керівникові Харківської організації Спілки, визволяти його з арешту¹⁶⁴.

В час війни, невдовзі після визволення Києва, Борзенко проїздив з фронту через Київ, і ми пішли з ним випити пива в ресторан «Театральний». Зал ресторану був повний офіцерів – теж з позицій чи на позиції: всі пили пиво і п'яних було багато. Ми сиділи четверо: Борзенко, я, моя дружина Олена¹⁶⁵ і дівчина, котра, не пригадаю, стала вже дружиною Сергія чи одруження було ще тільки в перспективі. В залі він один був із зіркою Героя на грудях (Борзенко перший з письменників став Героем

Радянського Союзу – за Керченську кампанію¹⁶⁶). І от до нас підійшов молодик, либонь, лейтенант з кухлем пива, п'яний, і сказав: «Товаришу Герой, хочу випити з вами!» Борзенко раптом зблід, звівся й гримнув: «Як стоїте? Струнко! Застебніть комір, ви офіцер Радянської армії!» Пиво ми всі з лейтенантом випили. Але я глянув по залі: десятки офіцерів, що, п'яні, сиділи за столиками, розхристані, враз підтяглися, почали застібати коміри й взагалі в залі стало тихо й пристойно.

Овчаров¹⁶⁷:

Не знаю, чи це справді так, але в ті часи, коли Микитенко написав п'єсу «Соло на флейті»¹⁶⁸, всі знали чи тільки така поголоска пішла, що герої того «соло» був Овчаров.

Петников¹⁶⁹:

Людина величезної ерудиції та багатогранного таланту. Для української культури особливо цінний його вклад – три томний корпус українських народних казок у російському перекладі. Взагалі був найтісніше творчо зв'язаний з Україною: і тоді, як жив у Харкові, і пізніше, виїхавши до Москви, а тоді до Криму. Особливо приятелював з Йогансеном. Його розповіді про Хлебнікова¹⁷⁰ – шкода, що незастенографовано, – були б надзвичайно цінні для російської літератури. Був це літератор з великої літери. Але характер мав страшний – склочний, до того ж фальшивий, показний, якийсь «акторський». Пригадую: коли вмерла його мати (десь наприкінці тридцятих років), подзвонив до мене й просив прийти на похорон. Я прийшов, і за труною його матері ми ішли поруч. І от, Григорій Миколаєвич, який, очевидно, справді дуже любив свою матір і побивався за нею, весь час «грав»: то заламував руки, то зачочував очі під лоба, то навіть вдавав, що втрачає свідомість. На надмогильний свіжий горбок він упав ниць, обійняв його й ридав. То були щирі ридання, але водночас було в них і щось театральне, немовби він сам з сторони дивиться на себе – як воно получается. З кладо-

вища ми йшли разом з Г. М. Він скаржився, що ванна в нього тече, що сусіди не хочуть прибирати в туалеті, а сусідка виходить до місць загального користування незачісана й розпанахана... Геть пізніше, вже з Криму, бомбардував мене листами з проханням допомогти замінити Ялту на Старий Крим, тоді Ст. Крим знову на Ялту і ще раз Ялту на квартиру в Ст. Криму.

Ністер¹⁷¹:

Я дуже шкодую, що мало знаю творчість Ністера, – писав він єврейською мовою, і мені відомі були лише його переклади на українську. Це був, безперечно, один із найталановитіших письменників того часу. Зійшовся я з ним близько після переїзду столиці з Харкова до Києва – часто заходив до нього (він тоді переїхав мешкати в будинок «Слово») побалакати, одвести душу: він був ерудит і великої душі людина, з ним якось легше переживалося всякі труднощі тогочасного життя. Багато говорили з ним про сіонізм (це ж невдовзі після утворення держави Ізраїль) – Ністер кепкував з утворення єврейської держави і сіонізм засуджував. Останній раз його побачив в час війни в Москві. Почувши, що він працює в єврейському театрі на Бронній¹⁷², пішов до нього. Ми сиділи за кулісами театру й говорили. Він був дуже пригнічений: війна вдарила йому на психіку. Але мені не забути, як він сказав, прощаючись: «Вірте, Смолич, перемога буде за нами. Фашизм не пройде». І раптом, гірко посміхнувшись, додав іспанське: «Но пасаран!»

Кузякіна¹⁷³:

Либонь, вперше я її побачив, ще коли була вона студенткою і прийшла до мене про щось розпитати з театрального життя двадцятих років. Я відзначив собі тоді, що, будучи росіянкою, чудово володіє українською мовою. Потім вона стала критиком, театрознавцем і (років двадцять після першого знайомства) прийшла до мене й принесла рукопис з проханням прочитати для консультації – монографію про Миколу Куліша. Це був

прекрасний рукопис; я здивувався, як добре вона розібралася в тій складній епосі й поінформована в найточніших деталях тогочасся. Кращої роботи про Куліша я не знав і не знаю. Шкода, її вижили з України.

Чечвянський¹⁷⁴:

Як відомо, добрий гуморист і неперевершуваний хохмач, далеко випередивши в цьому свого молодшого брата (Вишню).

Але хохми його не завжди були безобідними. Скажімо, колись він вирішив зробити «психологічний експеримент». Зібравшись якось, як звичайно, у Парфішки¹⁷⁵ (Сумська, 11, у підвалі біліардна й ресторанчик на п'ять-шість столиків) з усією братією гумористів, він замовив Парфішці приготувати зайця, якого щойно застрелив на полюванні. Заяць був дуже смачний – з'їли до кісточки. Тоді Василь і каже, що то був не заяць, а... кицька. Двоє тут же «поїхали в ригу» (либонь, Вухналь і Гедзь¹⁷⁶)... За якийсь час, вже перепросивши й доставши прощення, Василь знову запросив усіх тих до Парфішки на зайця, цим разом справді намовивши Парфішку приготувати «під зайця» звичайну кішку. Всі їли, похваляли, і ні з ким нічого не трапилося. Василь не признався, що то була кішка, років зо два. Коли ж за два роки в тій же компанії признався, то Вухналя знову змлоїло...

Питаємо Чечвянського: Василю, нащо це тобі було потрібно, яка «мораль»? – А так, відказав Василь, що слово дужче за діло, тепер я це точно знаю...

Коцюба¹⁷⁷:

Хоч і як це дивно, але це тільки псевдонім, а справжнє прізвище – Коцегуб. Колись я відважився і запитав: Скажіть, Гордію, чому ви таке гарне прізвище Коцегуб заміняли на псевдо зовсім... прозаїчне – Коцюба?.. Він відразу реготнув, як завжди, коли починав говорити: га-га, тоді довго мовчав і, нарешті, сказав: розумієте, в слові Коцегуб є щось... аристократичне,

а Коцюба – куди вже демократичніше... – І ще додав: я розумію – українсько-аристократичне, наче панського походження...

Овчаров – ще:

Як відомо, про всіх пише «доповідні записки» і всіх обвинувачує в українському буржуазному націоналізмі¹⁷⁸. Чумак¹⁷⁹, Блакитний (бо ж боротьбісти!), Тичина, Коцюбинський, навіть Франко і Леся Українка. Словом, має намір знищити, пошивши в націоналізм, всю українську культуру – і сучасну, і класичну. Думалося, просто шизофренік та склочник.

Але був такий факт – років уже кілька тому, коли я був якимсь начальством у Спілці, – подав «доповідну» і на мій націоналізм, не пригадаю вже в якій книжці, в котрійсь з революційної пори, громадянської війни. Причому то була не «доповідна» до вищих інстанцій, а стаття для котрогось із журналів. Мені дали її прочитати. Пригадую, я написав на ній, що не заперечую проти публікації цієї статті, як взагалі ніколи не вважаю за можливе заперечувати проти виступу критика – правильного чи неправильного. Але додав, що в своїй концепції автор (Овчаров), критикуючи мою концепцію критики концепції Грушевського про «безбуржуазність» української нації, сам своїми концепціями доводить «безпролетарскість» української нації, тобто стає якраз на позиції Грушевського.

О. забрав статтю з редакції, і щось я не чув, щоб він ще десь виступав проти мене, хіба що в «закритих» рецензіях та «доповідних записках».

Кирилук¹⁸⁰:

Ще зовсім молодим початкуючим критиком написав «розносну» статтю про котрусь з моїх книжок (чи не про «Дитинство»¹⁸¹?), пошиваючи мене в усі крамольні категорії. Років з двадцять пізніше (після XX з'їзду партії) прийшов до мене... просити пробачення, посилаючись на те, що... «розумієте, такий же тоді був час»... А я взагалі забув про ту його статтю.

Христовий¹⁸²:

Як відомо, один із засновників першої Спілки пролетарських письменників «Гарт»¹⁸³, але за все своє «літературне» життя написав одним-одне, на десять сторінок оповідання «Дід Євмен»¹⁸⁴. Потім став завідуючим відділом мистецтв (як тепер – міністр культури) у Головополітосвіті НКО УРСР. Я був у нього інспектором театрів. Колись, року, мабуть, двадцять п'ятого чи шостого, ми поїхали в командировку до Москви і Христовий повів мене в ресторан, щоб з'їсти знамениту в старій Москві «гур'ївську кашу»¹⁸⁵. Випили пляшку вина, з'їли щось і ту кашу, а тоді розплачуватись. І це вперше за час НЕПу ми потрапили в розкішний ресторан: офіціант, що нам подавав, – у фраці і всім виглядом схожий на посла великої держави, нас просто пригнічував своєю зовнішністю (ми були в френчах ще фронтових часів). Христовий, ніяковіючи, питає мене: як же бути, чи давати «на чай», як це велося в старій Москві (він вчився в Московському університеті), чи незручно якось такій поважній особі? Я кажу: а ви його самого запитайте. Христовий наважився і питає офіціанта: «Скажіть, а як у вас тепер, залишають “на чай”?» Дипломат у фраці став в осанисту, величаву позу й відказав: «У нас у профспілці кажуть, що брати на чай некультурно. Але я думаю, що полтинник краще культури...»

Юхвід¹⁸⁶:

Прийшов, либонь, з призовом ударників у літературу і зразу посів якийсь керівний пост і поводився страшенно «ідеологічно витримано» та погордливо по відношенню до старших, особливо не «вуспівців»... Коли почалася війна, він був секретарем парторганізації (це його гасло «За здорове недовір'я!») – ортодокс «першого рангу»: коли когось критиковано і критикованому треба було «каятись», то саме Ю. робив обвинувальну промову і далі поводився як прокурор. Поводився він так ще до війни. Війна ж його налякала так, що він – секретар партійної організації – став зовсім бездіяльний, і це в той час, коли треба

було бути і високо пильним, і максимально діяльним. Дійшло до того, що зовсім молодий комуніст Забіла і я, позапартійний тоді керівник харківської організації письменників, яка обіймала в ту лиху годину фактично всю всеукраїнську письменницьку громаду, вимушені були піти в обком партії і просити якось Ю. прибрати до рук. Секретар обкому (Максимов¹⁸⁷) доручив (під час війни це, отже, було можливо) виконувати функції секретаря парторганізації Забілі, а Ю. ми евакуювали з першим же евакуаційним ешеленом, що вивозив старших віком і хворих письменників разом із письменниками іноземними (польськими й румунськими).

Іванов (Павло)¹⁸⁸:

Був єдиний комуніст у нашій «Групі А»¹⁸⁹. Складна була це для нього ситуація в той час боротьби поміж усіма літературними групуваннями. А натурою він був до того ж надзвичайно боязкий. Ще й хворий – тбц, а на фронті першої світової війни куля влучила йому в мошонку й відстрелила одне з яечок¹⁹⁰. Вдачею лагідний і взагалі симпатичний хлопець... Боязкість штовхнула його й на акт «активного вияву боягузтва»: коли проходили масові арешти серед письменників, Павлуша, як ми його всі звали, просто втік – подався геть далеко, аж у Сиктивкар і там учителював.

Зустрів його після війни, він був однорукий – ліву руку втратив у бою. Проживав знову в Харкові і став славетним мисливцем: стріляв з одної руки і полював на вовків, на його рахунок було аж кілька вбитих вовків.

Хазін¹⁹¹:

Прийшов у літературу з «призовом ударників у літературу». Дуже здібний «рифмач» і «хохмач», як поет не справляв надто доброго враження. З Харкова переїхав у Ленінград (писав російською мовою). І це саме про нього – либонь, у виступі Жданова¹⁹², що передував постанові ЦК, яка критикувала

ленінградський журнал і його ліквідувала (здається, журнал так і звався «Ленінград»?), – було сказано: «якийсь подонок Хазін»¹⁹³.

І це саме він і пише тексти для Райкіна¹⁹⁴, з яких ми всі так сміємось.

Кац¹⁹⁵:

Власне, тоді так і казали «Кац і Хазін», бо вони нерозливно товаришували і часто виступали разом. Кац, на мою думку, як поет вище Хазіна. Але пізніше переключився переважно на прозу в нарисовому жанрі. Дразнили його за те, що ходив у якійсь кумедній тужурці, що застібалась аж на шістнадцять гудзиків. Під час боротьби з космополітизмом переіменувався в Кострова.

Був, як і Хазін, членом ВУСППу – призначений з ударників на заводі саме ВУСППом, але як ніхто гостро й дотепно вмів з ВУСППу іронізувати.

Кац, Хазін і я:

Виявилось, що всі троє ми «поріднилися», бо сталося якимось так, що одна дівчина була кожному з нас любовницею.

Хмарка¹⁹⁶:

Як на мене, була талановита поетеса. Особливо ж відзначалася як поетична перекладачка з італійської – італійську мову знала бездоганно й, сказати б, творчо.

На еротичному ґрунті збожеволіла й потрапила до Сабурової дачі¹⁹⁷, тобто психіатричної лікарні в Харкові, що на її базі діяла Психоневрологічна (всесоюзна) академія, – так, здається, вона звалася, керував нею академік Юдін¹⁹⁸. Я з ним був добре знайомий, і він казав мені, що і в лікарні Хмарка пише талановиті вірші. Але всяку одягу з себе зриває і бігає по садку при лікарні голою, шукаючи статевого партнера. Коли стався в Німеччині фашистський путч, розмалювала собі все тіло (хімічним олівцем) фашистською свастикою.

А втім, поводитись не агресивно, і з часом її з лікарні випустили. Вона поїхала до Москви, пішла в японське посольство і заявила, що вона відома поетеса, але не має де жити і її не хочуть прописувати. Дивна річ, але за день чи два її прописали і дали їй квартиру. Де вона потім поділася, не знаю.

Платонов (Юрій)¹⁹⁹:

Письменник і географ. Власне, за основним фахом саме географ – викладав у вузах, видав підручник. А література – то було його «хоббі»: опублікував кілька оповідань, видав навіть роман (чи не «Хмереч»²⁰⁰ звався?). Був членом нашої «Групи А». Людина високої культури. Закоханий аж до запаморочення в майбутнє, гарячий ентузіаст індустріалізації. Навіть дочку свою назвав Турбіна... Було сердешній дівчині не з медом з таким ім'ям – усі з неї сміялись. З величезними труднощами вже під час війни їй пощастило добитися, що в паспорті викреслили перший склад «Тур» і залишилася вона просто Біна – Біна Юр'ївна.

Пушкін, Арцибашев:

Пригадалося чомусь: був у мене як керівника Харківської організації якраз «прийомний день», тобто для всіх, бо письменники заходили завжди, коли потреба, навіть не постукавши в двері кабінета. Але не письменників я попросив секретаршу приймати лише в певні дні, бо інакше не можливо працювати.

І от заходить молодик: драстуйте – драстуйте. В чому справа і хто ви? – Я Пушкін! – і вказує рукою на портрет Пушкіна (Тропініна), що висів на стіні кабінету. Поглянув і я: справді, зовні є подібність... – Так що вам треба? – Хочу вступити в Спілку письменників... Бачу – людина несповна розуму. Кажу: зайдіть до секретарки, візьміть і заповніть анкету – такий у нас порядок, щоб поставити справу про прийом. Він подякував, пішов. Сиджу, думаю, що ж з ним робити. Чи не подзвонити на Сабурку? Коли секретарка відчиняє двері і каже: до вас якась

дама. – А той товариш де? – Дала анкету, сидить пише. – Ну, просить даму.

Заходить дама, добре, навіть, я б сказав, претенсійно-елегантно зодягнута. Років під сорок, але ще не зів'ялої краси.

– Прошу, сідайте. Чим можу бути корисний і хто ви є? – Я любовниця Арцибашева²⁰¹... Мене аж у піт кинуло: щойно Пушкін, а тут любовниця Арцибашева. Може, якісь хохмачі на кшталт Каца-і-Хазіна вирішили мене розіграти?.. – Чого ж ви хочете? – питаю. І тут любовниця Арцибашева почала таке несусвітнє викладати, що зразу стало зрозуміло: не хохма товаришів, а справді переді мною божевільна. Не пригадаю вже, яким способом я її спровадив з кабінету (здається, поміг Байдебура, що якраз нагодився), знімаю трубку, дзвоню академіку Юдіну, директору психоневрологічного інституту: така, кажу, пригода – прийшли до мене Пушкін і любовниця Арцибашева, може, пришлете карету і заберете їх до себе? А професор регоче: у нас, каже, завізно, так ми соціально безпечних якраз виписали – і Пушкіна, і любовницю Арцибашева.

Ковалів:

Людина, про яку можна писати романи: активний учасник громадянської війни, був чекістом, був наркомом (уполнарком-індел по Україні), але з партії вийшов (Неп!) і від усякої політичної та громадської діяльності відійшов. Натурою людина дивовижна: ерудит у багатьох галузях знання – в науках точних і гуманітарних; хімічний факультет закінчив за два роки і був залишений при кафедрі; перед тим був першим начальником першої радіостанції на Україні в Харкові; майстер шахової гри – видав підручник чи як це назвати про різні стилі гри в шахмати; видав підручник фотографування; видав книгу «Ломиголовки»²⁰² – різні штуки та витівки; в кількох журналах вів відділи отаких ломиголовок – шарад, загадок, вікторин тощо; писав фейлетони, друкуючи їх по різних газетах і завжди, щоразу під іншим псевдонімом; захоплювався велоспортом,

плаванням на байдарці. Все, що робив – писав, видавав, – завжди підписував різними псевдо і не вів записів своїм численним назвиськам. Але в усьому, що робив, був напрочуд точний, акуратний і навіть педантичний. Був членом товариств: Антиалкогольного (АА), Наукової організації праці (НОП), Бережіть час (БЧ), Геть сором – поза містом (поки що) ходив голий. Був членом (і найактивнішим) нашої «Групи А». В редакції журналу «УЖ» – секретарем і, власне, єдиним його постійним працівником. Над його стільцем висів на стіні величезний фотоплакат – у сто разів збільшена людська долоня з усіма інфузоріями, які передаються в час рукостискання. Руки нікому ніколи не подавав. Кімната його була умебльована так: ліжко, стіл, стілець і величезна чорна дошка на стіні: на ній він писав хімічні формули й різні ідеї для журналу «УЖ».

Копиця²⁰³:

Кажуть, був добрим хлопцем, гарним товаришем. Очевидно, так і було насправді. Повернувшись з війни полковником (бойовим), тримався скромно, непретенсійно.

Але мені, сказати б, у зіткненні зі мною запам'ятався двома фактами.

Перший. В другій половині двадцятих років, коли мене «громили» за роман «Фальшива Мельпомена», виступив із статтею, в котрій обвинувачував мене в націоналізмі.

Другий. Вже після війни, посідавши пост завідуючого відділом преси ЦК (мій безпосередній начальник як редактора журналу «Україна»), колись «зарізав» номер журналу (достеменно, бо весь тираж пішов «під ніж») за фотографію якогось теплоплава з піднятим якорем, бо, мовляв, цей якор... символізує петлюрівський тризуб. А якір, як і всякий якір, мав два кінці і третю поміж ними «шийку», до якої чіпляється якірний канат.

Кречет²⁰⁴:

Актор, але згадую його в літературному середовищі не тому, що він постійно приятелював з різними письменниками й вічно крутився в клубі Блакитного, а ось з якої нагоди.

Я вже пішов з театру й став літератором, і колись Вася (тобто Кречет) прийшов до мене і плачучи почав розповідати якусь кримінально-романтичну історію своєї появи на світ та життя. Я вже не пам'ятаю цієї історії, але за нею виходило, що він зовсім і не Вася, а Серьожа, і батько його не той, що був його батько. Я сказав йому: знаєш, а це варто написати як повість. Він відповів: а я вже й написав і оце прийшов до тебе за благословінням. Завтра принесу тобі рукопис... І не приніс ні завтра, ні за рік, ні аж до самої смерті. Очевидно, такого рукопису і не було. Як, можливо, і всієї кримінально-романтичної історії: були просто п'яні сльози й вигадки.

До речі, був Кречет запійний. І це саме його я мусив без репетицій заступити в ролі головного жерця в «Царі Едипі», тільки вступивши в театр ім. Франка у Вінниці (і провалився з цим моїм «дебютом» у театрі), бо Вася запив.

Був же він дуже відомий в українській театральній провінції актор – прем'єр-гастрольор. Коронна його роль був Іван в «Житейському морі»²⁰⁵ – він гастролював з нею по всіх «руско-малорусских» трупах до революції.

Ходив Кречет в ті часи в одягу столичного денді: на голові модний «котелок», на плечах модний пальмерстон. У роки громадянської війни якийсь час я грав з ним у нашому театрі в Жмеринці, потім кілька років у театрі Франка. Він змінив одяг: ходив у довгій кавалерійській солдатській шинелі, а на голові... сіра арештантська шапочка. І йому подобалось, коли хтось приймав його як визволеного революцією... каторжанина. Спав він у гуртожитку просто на підлозі: одну полу шинелі підстилаючи, другою накриваючись.

Вдачі був лагідної і доброї. Зовсім неосвічений. Поняття «спіритизм» він тлумачив як... вживання спирту замість горілки.

Актор героїчного плану (патетика!) як на той час та в тій манері гри був чудовий.

А може, вся та історія, що він розповідав, п'яно плачучи, таки правда і рукопис теж був, тільки він передумав його передавати в чужі руки?

Захаровський²⁰⁶:

Теж актор. Але згадую його як літератора. Все життя руки йому свербіли до писання. Та щось не поталанило йому з талантом: ні поезія, ні проза йому не давались, і він взявся до роботи перекладацької. Але специфічної: перекладав опери, а це штука складна – треба, щоб і мовно було до ладу, і в музичний такт та в характер мелодії впадало точно, синхронно. Навчився робити це добре, і чимало опер у Харківській, а потім Київській опері йшли в його перекладах.

Як актор теж працював, виступав у концертах, мав голос рідкісного діапазону – басо-профундо і від профундо вмів взяти до тенорових верхів.

Закінчив кар'єру, та й життя, суфлером київської опери. А оперний суфлер (в ті часи, не знаю, як тепер у наш електронно-технічний вік) – справа серйозна і робота дуже складна: треба не тільки текст подавати (як у драмі), але мотив арій, а інколи заступати й диригента (адже оркестр за суфлерською будкою позаду і актор проти світла софітів не завжди бачить руку диригента). Всі опери Захаровський міг проспівати від початку до кінця всіма голосами.

Кириленко:

Рудий, негарний, мав величезний успіх у дівчат.

Були ми з ним у різних, «ворогуючих» організаціях – Вапліте і ВУСПП, а коли утворилася Спілка і столиця з Харкова переїхала до Києва, Кириленка залишено головою харк. організації, мене – його заступником. І працювали з ним, їй-право, душа в душу: гарний був товариш. І вмів радіти успіхам

товариша. Коли вийшов мій роман «Сорок вісім годин»²⁰⁷ і він його прочитав, щиро зрадів і перший вітав мене.

Майський²⁰⁸:

Це був ніякий не письменник – ніяких літературних здібностей. Але потяг до культури взагалі і, зокрема, очевидно, до літератури мав. Таким способом потрапив і в Пролеткульт. Коли Пролеткульт українські письменники покинули, то потягли за собою і Майського, бо писав українською мовою. Коли утворювалась Вапліте, то потягли до організації і Майського, бо ж був з пролетаріату (робітник-альфрейщик), а в Академії пролетарської літератури жодного пролетаря (крім Сосюри – за походженням) не було. Так і пішов Майський у річищі «крамольних» літературних кіл: «Літературний ярмарок», «Пролітфронт»²⁰⁹... Коли почалась війна, залишився в Харкові і... повернувся до своєї професії альфрейщика: розписував квартири есесівцям. Коли Харків визволено, знову залишився, і я навіть надрукував якісь його розповіді про гітлерівську окупацію в журналі «Україна»²¹⁰. Інтересно тематично, літературно бездарно. В Харкові й вмер, альфрейщиком: розписував стіни у відбудовуваних після руїни квартирах²¹¹.

Квітка (Лейба)²¹²:

У Вапліте було кілька євреїв: Квітка, Фельдман²¹³, Лейтес²¹⁴, Громов²¹⁵, ще хтось; всі вони писали українською мовою і тільки Квітка писав мовою єврейською (ідиш), знав, правда, і іврит, але в розмові завжди вдавався до мови української. Навіть переїхавши невдовзі до Москви і фактично втративши знання неорганічної для нього української мови, при зустрічі намагався говорити по-українському, навіть тоді, коли до нього звертаєшся, певна річ, мовою російською. Дуже тактовна й гречна була людина. Але особливо зворушив він мене кілька років пізніше, коли в перший рік війни ми зустрілись в евакуації в Алма-Аті: Лейба заговорив до мене по-українському. Ми

разом зустрічали новий 42 рік. Потім він поїхав, раніше від мене.

Кушнар'ов-Пример²¹⁶:

Як ваплітовці-пролітфронтівці вганялись за Майським, бо пролетар, так вуспівці придбали й собі Кушнар'ова. Він був мужик міцної хватки і зразу взяв у свої руки чи не весь ВУСПП разом із Куликом і Микитенком. Чи писав щось путнє, не знаю, думаю, що ні. Бо «створив» був він п'єсу (треба ж було вибивати з сідла Куліша!), звалася вона, здається, «Еквівалент»²¹⁷. Ну і, певна річ, її зразу рекомендовано поставити Курбасу (треба ж з «Березоля» вибивати п'єси Куліша!). Мучився Курбас з тим непотребом страшенно, довів спектакль до перегляду – це я точно пам'ятаю (хоча дехто заперече, бо, мовляв, ніде в історії цього не записано), пам'ятаю добре, бо ж як інспектор театрів Головополітосвіти і член Реперткому брав участь у тому злощасному перегляді. Далі того «перегляду» спектакль не пішов; не лише Репертком одногосно, але й вище начальство в Головополітосвіті й Наркомосі категорично не дозволило давати глядачеві таку муру.

Особливо вийшов угору Кушнар'ов у час призову ударників у літературу: був навіть організований штаб, який керував командированням письменників різних організацій на той чи інший завод. І Кушнар'ов був його головою чи начальником. А ми усі між собою казали про нього «батько Пример», вкладаючи в оте «батько» сенс часів громадянської війни, коли кожний бандитський отаманчик іменував себе батьком. Казали й про себе: ми з банди батька Примера.

Нагнибіда²¹⁸:

Чи він сам пам'ятає (мені якось ніяково про це запитати), що «призвав» його в літературу я: Нагнибіда тоді працював слюсарем на Велозаводі²¹⁹, а я – з банди батька Примера – призвав його й ще одного – Дьомина²²⁰ чи щось отак, він за років два від літератури відійшов.

Наум Калужний²²¹:

Аж надто характерна постать тих часів. Перед тим як стати членом редколегії журналу «Червоний шлях»²²², він працював нашим консулом у Чехословаччині. Зовні аж надто типовий українець із «свідомих»: завжди ходив у вишиваній сорочці, козацькі вуса вниз, та й статурою кремезний, присадкуватий, з зірким оком. Говорив гарною, витонченою, я б сказав, українською мовою, залюблений в усе українське – мову, традиції, мистецтво, літературу. Національністю був єврей.

А втім, скільки тоді євреїв національністю були в найпершому активі українського культурного будівництва: Фурер²²³, Лівшиць²²⁴, Ліфшиць²²⁵, Кулик, інші, та й з молодшого покоління: Первомайський²²⁶, Рибак²²⁷, Голованівський²²⁸, Пріцкер²²⁹, інші...

Первомайський:

Він з'явився в літературі якось зненацька. І відразу заявив (своїми віршами) про свою безсумнівну обдарованість, талановитість. Перший, від кого я почув, що «з'явився молодий, але справжній поет», був Слісаренко. Втім, він, Слісаренко, завжди помічав молодих і талановитих: молоді – то було його «хоббі»; для нього не було більшої насолоди, як відкривати молоді таланти. Та й самий пост (головного редактора найкращого на той час видавництва «Книгоспілка»²³⁰) давав йому, сказати б, карти в руки.

Але Первомайський якось сам занадто рано (зразу, появившись!) визнав себе талантом і вже чи не з перших своїх виступів дивився на всіх якось зверху, надто на нас, старших, поглядав згорда: він, мовляв, найперший комсомольський поет, а ми всі твань. Вірші П. дуже цінив і Йогансен²³¹. Власне, його прихильність до «Молодняка»²³² починалась з Первомайського.

Собко²³³:

Прийшов він у літературу теж, здається, по призову ударників у літературу. Скільки мені відомо – з тієї категорії інтелігентських дітей, що йшли на заводи, рік-два працювали слюсарями чи токарями, аж тоді вже входили в літературу від пролетаріату.

При перших літературних початках позначився для мене, власне, двома рисами: абсолютним незнанням мови (української), яку калічив, як умів; та вмінням чудово танцювати – був танцюр хоч куди.

Були ми з ним в найдобриших відносинах і мав я для нього якийсь пієтет. Коли вибухла війна, то рукопис свого останнього роману, ідучи в армію, Вадим передав мені, щоб я зберіг.

З війни повернувся без ноги.

Первопис першої книги «Розповіді про неспокій»²³⁴ він забрав у мене. Більше його, здається, ніде й нема, навіть у мене самого.

Копштейн²³⁵:

Я не знавець у поезії, але Копштейн вразив мене своєю виключною поетичною талановитістю. Певний і досі, коли б він жив, не загинув у фінську війну по-дурному, то нині був би в верховинах радянської поезії. І ще вражало його найтонше відчуття української мови, дарма, що національністю був єврей.

В побуті був дивовижний: безсеребряник, до того ж нехлюй, забував навіть пообідати, але кишені шинелі (він ходив у солдатській шинелі) завжди були повні... кислую капустою²³⁶. Він виймав її пригорщами і їв на ходу. Колись хтось почастував його апельсином, але Арон бачив помаранч уперше і з'їв його, як яблуко, з шкуркою.

Рибак:

Вперше запам'ятався мені Рибак, коли працював якимось конторником чи, може, коректором у видавництві «Рух»²³⁷, коли директором там був Березинський²³⁸. Письменником тоді Р. ще не був.

Потім, пригадую, він страшенно хотів навчитись добре танцювати модний в ті роки чарльзтон. Увечері, коли багато хто в будинку «Слово» вже полягав спати, Вразливий²³⁹ запуслав свій радіоприймач (чи не в нього одного тоді був приймач?), розчиняв вікно, і Рибак у дворі танцював з Дунєю²⁴⁰ (котра пізніше стала дружиною Первомайського).

Потім, пригадую, виступив з якоюсь книгою, в якій герої, плывучи кораблем у північній півкулі, бачили в небі над собою сузір'я Південний хрест, а якийсь «народ» (маса), роздивляючись на якесь диво, «позіхав» в смислі розійського «зевал», «ротозейничал» чи що. Я йому вказав на ті помилки. Він дуже образився. Але в перевиданні виправив.

Потім він купив у мене мікіфон з набором платівок, сторгувались щось за півтора ста карбованців (чи тисяч? не пригадаю, яка була тоді грошова одиниця). І забув заплатити, принаймні за півста років не згадав.

А загалом ми з ним в зовсім добрих відносинах, особливо через спільну симпатію до Ванди Василевської²⁴¹.

Корнійчук²⁴²:

Вперше почув про Корнійчука від Яновського. К. тоді тільки починав і дуже бідував. Яновський дав йому грошей і, здається, купив йому костюм, бо той був погано одягнутий. Казав Янов[ський], що К. – талановитий хлопець.

Потім я побачив його (чи не першу) п'єсу «Фіолетова щука»²⁴³ (так, здається, вона звалась). Мені дуже не вподобалась.

Хоткевич²⁴⁴:

Знав його по роману «Камінна душа» (саме «душа», а не «душа») та як організатора й керівника хору, оркестру, капели бандуристів – це вже, як я працював в Головполітосвіті. Був він для мене, новачка й невігласа, високим авторитетом.

Коли кілька років пізніше він був арештований, мені з академіком Білецьким обком доручив розібрати його архів, що був на дачі, либонь, у виселку Південний під Харковом²⁴⁵. Ми розібрали величезну скриню, де, пригадую, знайшли зовсім викінчений рукопис, що звався «Справа Енгельгарда» та більше як півтисячі нотних записів українських народних пісень. Ми склали повний список всього, що виявили в архіві, і здали в обком.

Що стало з архівом у скрині, не знаю.

Після війни його удова Платоніда²⁴⁶ й син, що повернувся, розшукували цей архів у Львові, либонь, його туди за німців вивезла сама Платоніда. Чи жива вона зараз, не знаю. І чи це син Гната Хоткевича нині ректор харківського університету²⁴⁷, теж не знаю.

Алчевська (Христя)²⁴⁸:

Знав її з поезій та з розповідей про її матір і взагалі всю родину українофілів та лібералів²⁴⁹ за царських часів. В спілці письменників – чи тоді ще не було спілки, а діяв, усіх письменників об'єднуючи (формально, певна річ), місцевком письменників²⁵⁰ (головою був Юрезанський²⁵¹, секретарем Вороніч²⁵²) – Христя Алчевська хотіла утворити гурток вивчення французької мови, яку знала бездоганно.

Але познайомився з нею точно напередодні її смерті: отак сьогодні зазнайомився, а вранці чую: вночі нагло померла.

Була висока, ставна, гарна жінка.

Корж²⁵³:

Лише, сказати б, мигцем пригадую в тодішніх літературних турбаціях та перетурбаціях. Найбільше, мабуть, в орбіті газети

«Вісті». Потім він зник – мешкав у себе на селі, десь кілометрів за сорок від Харкова. Втягти його в літературне й довоколітературне життя не вдавалось, а я мусив про це старатись, бо був заступником голови, а далі й головою харківської організації письменників. І враз, коли я редагував «Літературний журнал»²⁵⁴ (залишок «Червоного шляху» в Харкові, коли столиця переїхала до Києва, проіснував недовго, редакторство я передав Ходченкові²⁵⁵), враз Корж прислав велику поему «Пушкін»²⁵⁶ з власними, в деревориті, ілюстраціями – чудовими ілюстраціями. Так я її і опублікував (так мені принаймні нині здається, а може, помиляюсь – журнал через початок війни не встиг вийти?).

Розшукати Коржа для евакуації при початку війни не пощастило, так само як і Алешка²⁵⁷. Залишався при німцях, німці ж його (як і Алешка), відступаючи, вигнали – на риття окопів чи що? Десь при наступі нашої армії бачив його серед покинутих німцями «копачів» Бажан – вже на території західних областей. Та кілька років тому стало відомо, що зараз живе там же, у своєму рідному селі. До літератури не повертається.

Алешко:

Теж поневірявся десь на селі поза Харковом. Втягти його в творчу та громадську діяльність не щастило, скільки не говорив з ним на цю тему: він частенько навідувався до Харкова і заходив чогось у приміщення спілки, але тримався осторонь. І теж зник, коли стало питання про евакуацію при початку війни. Поневірявся десь серед «копачів» разом із Коржем – його теж мельком бачив Бажан під час наступальних боїв, коли гнали німців. Але не живе: тоді ж десь загинув, з голоду чи хвороби.

Скрипник (Леонід)²⁵⁸:

Мабуть, найгідкіша постать, котру можу пригадати з тих давніх літературних часів, у літературному середовищі. Здається, написав якийсь роман, виступав систематично з критичними статтями. В котрійсь (з приводу «Малахія» Куліша) вилаяв

і мене. Але не те мені вкарбувалося в пам'ять. Якось у будинку Блакитного ми вечеряли за одним столиком, але окремо. Скрипник пив горілку і вже був зовсім п'яний. Пригадую, я тоді його запитав: чого ви цілуєтесь, коли зустрічаєтесь з товаришами? Треба сказати, що в ті часи цілування при зустрічі чи розставанні не практикувалось, як це завелось тепер. І ось що він мені сказав, п'яно похитуючись: в мене тбц, то чому я сам маю гинути від туберкульозу?.. Мене це дико вразило. І я, пригадую, сказав: а ви чули, що є такий ідіотський поговор, що сифілітику для того, щоб позбутися сифілісу, треба позбавити невинності зовсім незайману молоду дівчинку, тоді начебто сифіліс переходить на неї, а хворий видужує? Чи ви б так зробили?.. Він дивився на мене вираченими п'яними очима, а тоді сказав: не знаю, на сифіліс я не хворий...

Ще Божко:

Запам'ятався ще двома «рисами»:

1. Їв надзвичайно багато і, що найпримітніше, волів їсти продукти сирими, не вареними, не печеними. Скажімо, вранці сам йшов на базар (зразу біля будинку «Слово»), купував кілограм свіжої свинини, присолював і тут же, біля рундука, її з'їдав. Після того йшов додому снідати²⁵⁹.

2. В перукарні (коли ще мешкав на Холодній Горі по вулиці Троцького) поклав на стіл, прив'язавши шнурком, як це роблять з комплектами газет чи ілюстрованих журнальчиків у тих же перукарнях або в приймальнях у дантистів, свій товстенний роман «Степ»²⁶⁰, щоб, мовляв, відвідувачі, чекаючи черги, читали б. І їм не буде нудно, і авторові популярність²⁶¹.

Ще Бузько:

Тільки нещодавно в якомусь потойбічному, націоналістичному виданні вичитав (з чіхось спогадів), що був Бузько і в петлюрівській армії. (Це, очевидно, після повороту з Швейцарії, де за гетьманщини був гетьманського уряду дипломатом.)

І портрет його – в ладно пригнаному однострою петлюрівського старшини, разом з якоюсь жінкою (теж у петлюрівському військовому вбранні), про яку згадка, що це чи то коханка, чи то дружина Бузька.

Отже, мабуть, використовуючи саме отаке петлюрівське «алібі», вдалося йому згодом, коли передався до червоних і став чекістом, втертися в банду Заболотного й організувати її ліквідацію?

Нечес²⁶²:

Хто з українських літераторів старшого й середнього покоління не знав Нечеса – десять чи п'ятнадцять років директора Київської кіностудії, двома заходами: перед війною і зразу після війни. Знали його багато літераторів-сценаристів і поза межами України, особливо в Москві та Ленінграді, адже це за його директорування вийшли на екран найкращі фільми Довженка.

Дуже діяльний, наділений організаційним талантом, чуйною класовою інтуїцією та ще багатьма позитивними рисами (аж до теплої людяності!) позначався Нечес. Власне, справжнє його прізвище Нечеса, тож треба казати – знали Нечесу, та вже нехай буде так, як він себе найменовував.

Отже, в нашій культурі була це постать безперечно позитивного полюсу, хоча сам по собі Нечес був малокультурний, якщо не зовсім некультурний, проте розписуватися він умів²⁶³.

Походив Нечес (Нечеса) з якогось села на Полтавщині і військову службу (ще за царя) відбував матросом. Типовий був матрос колишнього зразка, а в смугастій тільняшці ходив усе життя, і директором кіностудії бувши.

Розповідав мені С. – тодішній секретар підпільної губернської організації Компартії України (КП(б)У), як Нечес у вісімнадцятому році прибув у власне село, де народився і всі знали його, як облупленого.

Він зібрав схід – мітинг і виступив перед односельцями, почавши свою промову такими словами (за їх точність С. ручився):

– Товариші поселяни, я прибув у вашу страну, щоб проізнести Октябрську революцію...

Коли був директором кіностудії, то, певна річ, обсідали його зі своїми справами, проханнями та найбільше вимогами гонорару чи авансу під задуманий сценарій не тільки справжні митці, а найбільше халтурники, яких біля кіностудій завжди надміру. Розповідали (не знаю, чи це правда, чи тільки анекдот), що він у такий спосіб вирішив фінансові справи. Вимагав заяви в письмовій формі. А тоді в лівому горішньому кутку писав резолюцію. Що в тій резолюції було, ніхто розібрати не міг з неоквириної, малограмотної писанини. Та це й не було потрібно – важило тільки, що є підпис Нечеса. Розібрати закорючки підпису теж було неможливо, але в директора була домовленість з бухгалтерією про крапки під літерами: під однією з літер Нечес ставив крапку. Під котроюсь ця крапка означала: видати сповна і негайно. Під другою: видати по змозі і частково. А ще під третьою – не видавати зовсім і прохача скараскатися.

Коментарі

¹ Йогансен, Майк (Михайло) Гервасійович (псевдоніми Асп., Віллі Вецеліус, Йог, М. Крамар та ін.; 28 (16). X 1895 – 27. X 1937) – український поет, прозаїк, критик, літературознавець, лінгвіст, перекладач, сценарист. Друкувався з 1921. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи А», СРПУ. Один із співзасновників «Універсального журналу» (1928–1929) та альманаху «Літературний ярмарок» (1928–1930). Репресований, розстріляний у Києві. Смолич присвятив йому розділ «Йогансен» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 109–153).

² Меллер, Вадим Георгійович (26 (14). IV 1884 – 4. V 1962) – український художник-авангардист, сценограф, ілюстратор, архітектор. Належав до «Техно-мистецької групи А». Головний художник театру «Березіль» та Харківського українського драматичного театру

ім. Т. Г. Шевченка (1922–1946), Київського українського драматично-го театру ім. Івана Франка (1953–1959).

³ Дніпровський, Іван Данилович (справж. Шевченко; псевдоніми Т. Кобзаренко, Сам. Кожушко, В. Днепровский та ін.; 9. III (25. II) 1895 – 1. XII 1934) – український прозаїк, драматург, поет, перекладач. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Учасник Першої світової і громадянської воєн.

⁴ Мар'ямов, Олександр Мусійович (23. V (5. VI) 1909 – 9. XII 1972) – український і російський прозаїк, драматург, літературний критик, журналіст. Належав до «Техно-мистецької групи А». Член редколегії журналу «Новый мир» по відділу публіцистики (1961–1971). Смолич присвятив йому розділ «Мар'ямов» у книжці портретів «Мої сучасники» (К.: Рад. письменник, 1978. – С. 204–223).

⁵ Пор.: «Десять наприкінці двадцятих років було вирішено фізично оздоровити письменників [...]. Пройшли ми різні медичні комісії й роз'їхалися по різних санаторіях. В Одесу, до санаторію “Лермонтовський” серед інших одержали путівки Олександр Мар'ямов і я» (Смолич, Юрій. Мої сучасники. – К.: Рад. письменник, 1978. – С. 207).

⁶ Лермонтовський санаторій – найстаріший санаторій Одеси, заснований 1914, існує до сьогодні.

⁷ Бельський – встановити особу не вдалося. Імовірно, йдеться про чекіста Якова Бельського, талановитого художника. Завсідний гість поетичних вечорів в Одесі 1919 року, Яків Бельський врятував від розстрілу арештованого за участь в антибільшовицькій змові молодого письменника Валентина Катаєва. Згодом Катаєв і Бельський перебралися до Харкова, потім до Москви. За спогадами сина письменника Павла Катаєва, Бельський нібито працював у газеті «Вечерняя Москва», у кінці 1930-х репресований і розстріляний (див.: *Катаєв, Павел*. Доктор велел мадеру пить...: Книга об отце. – М.: Аграф, 2006. – С. 33–35, 154–155). Про співпрацю Якова Бельського з журналом «Крокодил» нічого не відомо, однак Валентин Катаєв саме у 1920-х роках багато писав для цього видання.

⁸ «Крокодил» – офіційний радянський і російський сатиричний журнал. Заснований 1922, виходив тричі на тиждень, тираж – 6,5 млн. Припинився 2000 року через брак коштів. Згодом журнал відродився, але успіху вже не мав.

⁹ Вухналь, Юрій (справж. Іван Дмитрович Ковтун; псевдоніми Іван Ухналь, Юрій В.; 5. X 1906 – 15. VII 1937) – український гуморист і сатирик. Належав до літературних організацій Спілка селянських письменників «Плуг», «Молодняк», «Пролітфронт». Репресований, розстріляний у Харкові.

¹⁰ Будинок «Слово» – кооперативний будинок письменників у Харкові по Барачному провулку (нині – вул. Культури, 9) на розі з вул. Червоних письменників (нині – вул. Ярослава Галана). Збудований 1930 за проектом архітектора Михайла (Митрофана) Дашкевича. Перша згадка про письменницький кооператив стосується ще 1923, організовано кооператив було 1926. Ініціатором створення будинку для письменників був Сергій Пилипенко, до ініціативної групи ввійшли також Юрій Войцехівський, Аркадій Любченко, Олекса Слісаренко та Петро Панч. Будівництво почалося 1927, письменницькі родини вселилися туди 1930. За різними свідченнями, назва походить або від фаху мешканців будинку, або від його форми, яка згори нагадує стилізовану літеру «С». До 1934 тут мешкали майже всі українські письменники, після перенесення столиці до Києва частина їх переїхала, більшість було репресовано. Спогади про будинок, поквартирні списки мешканців див.: *Куліш Володимир*. Слово про будинок «Слово»: Спогади. – Торонто: Гомін України, 1966; *Дукина Н. М.* На добрий спомин... Повесть про батька. – Х.: Видання часопису «Березіл», 2002.

¹¹ Пор.: «Вийшов на балкон (І. Ю. Сенченко. – *Я. Ц.*). Починало світати, морок посинів. І побачив ще одну трійку, яка йшла через двір. Посередині Іван Вухналь, по боках – архангели. Дійшовши до кінця дворища, Іван Вухналь обернувся в бік свого балкона і помахав на прощання рукою Аллі, дружині своїй, рідній сестрі Миколи Бажана. А біля воріт уже стояв “чорний ворон”» (*Сенченко, Іван*. Нотатки про літературне життя 20–40-х років // *Сенченко, І. Ю.* Оповідання. Повісті. Спогади / Упор. і прим. М. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. С. Брюховецького. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 578).

¹² Мисик, Василь Олександрович (псевдоніми В. Норд, В. М., В. Н.; 24. (11) VII 1907 – 3. III 1983) – український поет, перекладач, прозаїк. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», СПУ. До 1928 працював бібліотекарем у Будинку літератури ім. Блакитного. Репресований у листопаді 1934, засуджений до 5 років виправно-трудових

таборів, термін відбував на Соловках. Звільнений 1940, реабілітований 1956. Учасник Другої світової війни. Лауреат премії ім. Максима Рильського (1977) за перекладацький доробок.

¹³ Холодна гора – місцевість у Харкові на захід від центру міста. На півдні обмежена Полтавським шляхом, на сході – схилами до залізниці, Південного вокзалу й Сортировки, на півночі й заході – межами міста. Нині у складі Ленінського району міста Харкова.

¹⁴ Тривалий час уважалося, що Василя Мисика заарештували в будинку «Слово». Розшуки вела, зокрема, Наталя Дукина: «Довго не могла з'ясувати, де мешкали письменники В. Минко та В. Мисик. З різних джерел відомо, що перший жив над другим і що другого 4.11.1934 р. заарештували помилково замість першого та так і не випустили – дали 5 років Соловків. Але де були ті поверхи? Вдалось встановити, що до “Слова” був попередній письменницький будинок на Холодній Горі, по тодішній вул. Свердлова (нині – Полтавський шлях), де мешкали певний час С. Божко, А. Головка, В. Сосюра, В. Мисик та В. Минко й інші. Нарешті О. І. Різниченко, співробітниця Харківського літературного музею, поставила крапку над “і”: вул. Свердлова, 118» (Дукина, *Наталка*. На добрий спомин... Повесть про батька. – Х.: Видання журналу «Березіль», 2002. – С. 548–549). За вказівку на це джерело дякую Веніаміну Еппелю.

Чомусь дослідники проґавили точну адресу і перелік мешканців у спогадах самого Василя Минка: «Одночасно там і там з'являлися нові житлові будинки, зокрема два – на Холодній Горі. Для нас, безхатніх письменників, це було надподією: в одному з тих будинків на вулиці Свердлова, 118, дістали по одній кімнаті: Юрій Яновський, Андрій Головка, Володимир Сосюра, Іван Микитенко, Сава Божко, Василь Мисик, Наталя Забіла, Терень Масенко, Дмитро Бедзик, Антон Шмигельський, Олекса Кундзіч, найстаріший серед нас новеліст Калістрат Анищенко й наймолодший критик Ваня Момот, незмінний секретар нашого місцевому дитячий письменник Прохор Воронін і азм грішний» (Минко, *В. П.* Червоний Парнас. – К.: Рад. письменник, 1972. – С. 72–73).

Пор. також: «В другій половині 1927 року МК (місцевком письменників. – *Я. Ц.*) набув в очах членської маси певного авторитету, коли внаслідок вжитих ним заходів пощастило здобути для 18 осіб житлоплощу. Цілим колективом увійшли ці перші щасливці жити

в гарні світлі кімнати в новозбудованому на Холодній Горі компгоспом триповерховому будинкові (Токова, 2/118)» (*Воронін, П.* Письменники – члени профспілки // *ІР НБУВ.* – Ф. 274. – Спр. 411. – Арк. 1).

¹⁵ Минко, Василь Петрович (14 (1). I 1902 – 30. I 1989) – український прозаїк і драматург. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», СРПУ/СПУ.

¹⁶ Полторацький, Олексій Іванович (псевдоніми Оле Ворм, Клара Газуль, Ол. Панахида, Л. Струна та ін.; 1. XII (18. XI) 1905 – 15. III 1977) – український прозаїк, літературознавець, критик. Належав до літературних організацій «Нова генерація», СРПУ/СПУ.

¹⁷ Маловічко, Іван Кирилович (7. XI 1909 – 26. VII 1937) – український поет і прозаїк. Належав до літературних організацій «Нова генерація», СРПУ. Репресований, розстріляний у Києві.

¹⁸ Семенко, Михайль (Михайло) Васильович (псевдоніми Лесь Горенко, П. Мертвопеглойко, Яків Мошек, С. Прокопович, Я. Стародубець, Микола Трирог, Анатоль Цебро та ін.; 31 (19). XII 1892 – 23. X 1937) – український поет, прозаїк, публіцист. Основоположник, теоретик і лідер українського футуризму. Організатор і керівник Ударної групи поетів-футуристів (1921), Асоціації панфутуристів (Аспанфут, 1922–1924), Асоціації комуністичної культури (АсКК, 1924), «Нової генерації» (1927–1931). Редактор футуристських журналів і альманахів, зокрема журналу «Нова генерація» (1927–1930). Головний редактор Одеської кінофабрики ВУФКУ (1925–1927). Репресований, розстріляний у Києві.

¹⁹ Винниченко, Володимир Кирилович (26 (14). VII 1880 – 6. III 1951) – український прозаїк, драматург, художник, політичний і державний діяч. Член уряду УНР та Директорії, восени 1918 емігрував за кордон, помер і похований у Франції.

²⁰ Туган-Барановський, Михайло Михайлович (21. XI 1902 – 5. X 1986) – російський прозаїк, син відомого економіста Михайла Івановича Туган-Барановського. З 1919 жив за кордоном, згодом повернувся з еміграції до Харкова, брав участь у тогочасному літературному житті. В журналі «Нова генерація» надруковано його вірш «Неминуче» (1928. – № 2. – С. 114). Після Другої світової війни жив у Сталінграді/Волгограді, де вийшли його повісті й романи «Начало дружбы» (1956; перед назвою авт.: М. Туган), «Предрассветные сумерки» (1959), «Ветры над степью» (1962; у співавт. з В. С. Владіміровим),

«Счастье» (1962), «Огни не гаснут» (1964). Спогади про нього харківського періоду див. у кн.: *Копелев, Лев*. И сотворил себе кумира... – Анн Арбор: Ардис, 1978. – С. 174–184.

²¹ Лікар Гомуляка – встановити особу не вдалося.

²²Троянker, Раїса Львівна (30. X 1908 – 29. XII 1945) – українська й російська поетеса, журналістка. Належала до літературних організацій Спілка селянських письменників «Плуг», «Авангард». Авторка двох збірок віршів українською мовою.

²³ Сосюра, Володимир Миколайович (псевдоніми В. Блискавка, В. Озерний, Сумний; 6. I (24. XII) 1898 – 8. I. 1965) – український поет, прозаїк. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП, СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії СРСР (1948) і Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1963). Смолич присвятив йому розділ «Сосюра» у книжці спогадів «Розповіді про неспокій немає кінця» (К.: Рад. письменник, 1972. – С. 75–93).

²⁴ Пор.: «[...] в тринадцять років, закохавшись в італійця-приборкувача тигрів в мандрівному провінціальному цирку, вона (Раїса Троянker. – *Я. Ц.*) втекла з ним і народила дитину. Рік вона мандрувала з цирком [...] і щовечора останнім номером програми клала свою голову в роззявлену пащу тигрові. Тигр був старий і апатичний, але колись і він розлютився і дряпанув Раю так, що мало не одірвав їй ноги. Італієць-приборкувач бив і тигра, і Раю. [...] А ще за якийсь час вона покинула свого приборкувача і втекла, бо побачила десь під час літературного виступу Володю Сосюру і закохалась у нього. Сосюра повернувся зі своєї поїздки до Харкова, і Рая приїхала слідом за ним, але Сосюрина дружина вигнала її, і Володіне життя потекло далі в емпіреях. А Рая почала писати вірші» (*Смолич, Юрій*. Рая. З «Інтимної сповіді» // Коментар. – 2004. – № 3 (березень). – С. 15).

²⁵ Садоф'єв, Ілья Іванович (псевдоніми Аксень-Ачкасов, Антон Калізна та ін.; 24 (12). VII 1889 – 17. VII 1965) – російський радянський поет. Один з активних працівників петроградського Пролеткульту, протягом 1924–1929 років очолював ленинградське відділення Союзу поетів. Перекладав з української, білоруської, литовської мов, зокрема й вірші Троянker.

²⁶ Матвеев-Сибіряк (Матвіїв-Сибіряк), Василь Васильович (псевдонім С. Гетман; 8. VII 1885 – 21. XII 1963) – російський революціонер

і письменник. За царату кілька разів засуджений на заслання, звідки тікав. Емігрував за кордон в Австро-Угорську імперію, жив у Галичині. Брав активну участь у діяльності НТШ у Львові, співпрацював з Іваном Франком. Член редколегії журналу «Красное слово» (Харків) у 1929–1930. Відомий передусім як автор казок і творів для дітей. Українською мовою вийшли його повісті для дітей «Митька (Молоді паростки)» (1928), «Втеча» (1929) та ін.

²⁷ Товариство політкаторжан і засланих поселенців (Общество ссыльных политкаторжан и ссыльнопоселенцев) – громадська організація, діяла в СРСР протягом 1921–1935.

²⁸ Хоста – місцевість в Сочі (Краснодарський край, Російська Федерація) по обидва береги річки Хоста біля впадіння її в Чорне море. Нині мікрорайон у Хостинському районі міста Сочі. У 1920-х – на початку 1930-х років у Хості був Будинок відпочинку Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДІК, пізніше УЗАП – Управління захисту авторських прав), організований Миколою Кулішем. Про письменницький санаторій у Хості, зокрема, див.: *Мокрієв, Юрій*. Хоста // *Мокрієв, Юрій*. Таке близьке... – К.: Рад. письменник, 1974. – С. 61–65.

²⁹ Рильський, Максим Тадейович (псевдонім – Т. Максимович; 19 (7). III 1895 – 24. VII 1964) – український поет, перекладач, публіцист. Належав до угруповання неокласиків, СРПУ/СПУ (1934–1964). Академік АН УРСР (1943) і АН СРСР (1958), директор Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1944–1964). Двічі лауреат Державної премії СРСР (1943, 1950), Ленінської премії (1960). Смолич присвятив йому розділ «Рильський» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій триває» (К.: Рад. письменник, 1969. – С. 185–218).

³⁰ Пор.: «Ми виходимо з кафе, Рильський цілує старенькій грузинці Тамарі руку, нам забороняє платити»; «Між сяючими заметами проходить хиткою, боцманською ходою сивий поет (Рильський. – Я. Ц.), зустрічає дружину двірника Соломію. Зупиняється, галантно нахилляється, цілує їй руку...» (*Масенко, Терень*. Роман пам'яті. – К.: Рад. письменник, 1970. – С. 281, 283).

³¹ Білецький, Олександр Іванович (2. XI (21. X) 1884 – 2. VIII 1961) – український і російський літературознавець, академік АН УРСР (1939) і АН СРСР (1958). Директор Інституту літератури

ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1939–1941, 1944–1961), головний редактор журналу «Радянське літературознавство» (1957–1961). Член СРПУ/СПУ з 1934. Смолич присвятив йому розділ «Білецький» у книжці спогадів «Розповіді про неспокій немає кінця» (К.: Рад. письменник, 1972. – С. 176–197).

³² Спілку радянських письменників України було евакуйовано з Києва до Уфи ще в липні-серпні 1941 згідно з постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про порядок вивезення й розміщення людських контингентів та цінного майна» від 27 червня 1941. Евакуація Харкова почалася лише після того, як стало ясно, що битву за Київ програно. Офіційним кінцем київської операції вважається 26 вересня 1941. Смолича разом з харківським відділенням СРПУ, яке він на той момент очолював, евакуювали 20 вересня 1941. Первісно ешелони мали йти до Актюбинська, але пунктом призначення виявилася Алма-Ата, столиця Казахстану. В Алма-Аті й сусідніх районах в евакуації жили й працювали Наталя Забіла, Володимир Кузьмич, Іван Сенченко, Юрій Шовкопляс, Дмитро Гордієнко, Олесь Донченко, Володимир Владко, Дмитро Бедзик та ін.

³³ Кузьмич, Володимир Савич (27 (14). VI 1904 – 4. X. 1943) – український прозаїк. Належав до літературних організацій «Молодняк», ВУСПП, СРПУ/СПУ. Один із керівників Міжнародної асоціації письменників-есперантистів. Репресований в евакуації в Казахстані 1943.

³⁴ ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) – літературна організація, заснована в Харкові на Всеукраїнському з'їзді пролетарських письменників 25–28 січня 1927. Постала на платформі інтернаціональної пролетарської літератури й боротьби з націоналістичними дрібнобуржуазними ухилами, представляла позицію партії в літературі. Як єдиний стиль пролетаріату пропагувала пролетарський конструктивний реалізм. Вела непримиренну боротьбу з ВАПЛІТЕ й МАРС, цькувала ідеологічних ворогів і попутників. Входила до складу Всесоюзного об'єднання асоціацій пролетарських письменників (ВОАПП). У складі ВУСПП працювали філії в Києві й Одесі, донбаське літоб'єднання «Забой», секції національних меншин України – російська і єврейська. Друковані органи: двотижнева «Літературна газета», щомісячний літературно-художній журнал «Гарт», російський журнал «Красное слово» і єврейський «Промет».

1930 організувала призов робітників-ударників у літературу. На місцях виходили вусппівські журнали «Металеві дні» (Одеса), «Зоря» (Дніпропетровськ), «Стапелі» (Миколаїв), «Кривбас» (Кривий Ріг), а також всеукраїнський журнал «Літературний призов». Припинила діяльність 1932 після постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій».

³⁵ Дикий, Антон Васильович (14 (1). VIII 1900 – 31. XII 1937) – український письменник. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», ВУСПП. Учасник Жовтневої революції і громадянської війни в лавах Червоної армії (1917–1922). Автор збірки віршів, кількох оповідань, п'єси (у співавторстві з Олексієм Полторацьким). На момент арешту працював директором Харківського історичного музею. Арештований 12 жовтня 1937, розстріляний у Харкові. Смолич присвятив йому частину інтерлюдії «“Білялітературні” антики» в книжці спогадів «Розповіді про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 188–201).

³⁶ Пор.: «Антін (чи Антон) Дикий. Все життя експлуатував людський страх перед ЧК і його перевтілювання. Прозоро натякав, що він своя людина “в органах”» (Сенченко, Іван. Нотатки про літературне життя 20–40-х років // Сенченко, І. Ю. Оповідання. Повісті. Спогади / Упор. і прим. М. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. С. Брюховецького. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 574).

³⁷ Микитенко, Іван Кіндратович (6. IX (25. VIII) 1897 – 4. X 1937) – український прозаїк, драматург, поет, критик і публіцист. Очолював Одеську філію Спілки пролетарських письменників «Гарт» (1924–1927), один із співзасновників і керівників ВУСПП (1927–1934), ВОАПП, СРПУ та СП СРСР. Секретар правління СРПУ (1934–1937), член уряду УРСР (1932–1937).

³⁸ Зенкевич, Павло Болеславович (27. VII 1886 – 4. IV 1942) – російський перекладач, театральний і музичний критик. У 1920-х – першій половині 1930-х років багато перекладав творів українських письменників російською мовою. Арештований 26 жовтня 1936 у складі групи літературних працівників – «українських націоналістів», до якої входили також Ігор Поступальський, Володимир Нарбут, Павло Шлейман (Жарабан), Борис Навроцький. Засуджений до 5 років в'язниці та трудових таборів, помер у таборі на Колимі. Смолич присвятив

йому розділ «“Укрнічліжка”» в книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 270–273).

³⁹ Арген (справж. Аркадій Генкін) – естрадний автор. Смолич присвятив йому частину інтерлюдії «“Білялітературні” антики» в книжці спогадів «Розповіді про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 201–206). Про Аргена див. також: *Масенко, Терень*. Роман пам’яті. – К.: Рад. письменник, 1970. – С. 129–130; *Копелев, Лев*. И сотворил себе кумира... – Анн Арбор: Ардис, 1978. – С. 172–174; *Костюк, Григорій*. Зустрічі і прощаня. Спогади. – Едмонтон: КІУС, 1987. – Кн. 1. – С. 370–371.

⁴⁰ Постишев, Павло Петрович (18 (6). IX 1887 – 26. II 1939) – радянський державний і політичний діяч, партійний функціонер. Протягом 1933–1937 секретар ЦК КП(б)У. Один з головних організаторів голодомору 1932–1933 та репресій проти української інтелігенції за обвинуваченням у буржуазному націоналізмі. Керував розгромом «націоналістичних» кадрів у КП(б)У. Репресований 1938, розстріляний у Москві. З ініціативи Постишева 1935 відновлено традицію новорічної ялинки, доти заборонену як релігійний і буржуазний пережиток (див.: *Постышев, П.* Давайте организуем к Новому году детям хорошую елку! // Правда. – 1935. – 28 декабря. – С. 3).

⁴¹ Благбаз – скорочена назва Благовіщенського базару, центрального ринку й історичного району в Харкові. Базар отримав назву 1840 року від сусідньої Благовіщенської церкви. Сучасна офіційна назва – Комунальний ринок.

⁴² Ковалів, Левко Іванович (псевдоніми – Комель, Ліо-Кі; 18. XII 1894 – 26. X 1937) – український політичний і громадський діяч, науковець-хімік, журналіст. Один із керівників Української партії соціалістів-революціонерів, член Центральної Ради. Після виходу з КП(б)У (1921) займався науковою працею в галузі фотохімії. Належав до «Техно-мистецької групи А». Член редакції й активний дописувач «Універсального журналу» (1928–1929), де вів рубрику «Наша система – п’ять хвилин розумової гімнастики щодня». Репресований 1934, розстріляний 1937 в Бамлагу. Смолич присвятив Коваліву окремий відступ у книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 137–138).

⁴³ Віра Д. – Дражевська, Віра Артемівна (29 (16). VII 1912 – 19. IX 1994) – українська художниця. Працювала секретаркою в «Техно-

мистецькій групі А», потім особистою секретаркою Смолича. Під час Другої світової війни емігрувала до США.

⁴⁴ Божко, Сава Захарович (24 (11). IV 1901 – 27. IV 1947) – український прозаїк, журналіст. Належав до Спілки селянських письменників «Плуг», СРПУ. Репресований 1938, засуджений до 5 років виправно-трудових таборів. До 1942 працював у м. Ухта (Комі АРСР), учасник Другої світової війни. По війні працював у Херсоні, потім на Донбасі.

⁴⁵ Забіла, Наталя Львівна (5. III (20. II) 1903 – 6. II 1985) – українська поетеса, прозаїк, драматург, перекладач. Належала до Спілки селянських письменників «Плуг» (1924–1927), ВУСПП (1927–1934), СРПУ/СПУ (1934–1985). У першому шлюбі була одружена з Савою Божком.

⁴⁶ Імовірно, Смолич чув про те, як Божко після таборів розшукував родину, але до нього дійшла вже спотворена інформація. Незабаром після розлучення з Наталею Забілою Божко в 1932 переїхав з Харкова до Херсона, де одружився з учителькою Марією Никифорівною Гаркушею. Після арешту письменника дружина від нього відмовилася як від ворога народу (див. лист М. Н. Гаркуші начальнику НКВС м. Херсона у кн.: *Бантишев О. Ф., Селюк А. В.* Пастка для еліти. – К.: Нора-Друк, 2004. – С. 169). Про долю Марії Гаркуші і синів Божка існують різні відомості. Пор. уривки з листів Юлія Божка: «Мати і ми, двійко хлопчиків, як родина “ворога народу”, були заслані до Казахстану, в далеке село Кіровське, де довелося аж по вінця випити гірку чашу. У Казахстані ми негадано зустрілися з батьком. А було це так. В Алма-Аті він випадково здибався з одним українським письменником (прізвище не пам’ятаю). Цей добрий чоловік і сповістив його про наше перебування у Казахстані. У таборі батько тяжко захворів на подагру, був дуже худий і змучений. Він погостював лише кілька днів. Передав матері табірні поезії “Ворон”, “Землякові”, “Марія”, інші не пам’ятаю. А ще – оповідання. Батько остаточно отримав зарахування до полку і вирушив нелегкими шляхами війни. Ми з матір’ю витребували дозвіл на повернення в Україну і переїхали до Одеської області, у місто Котовськ» (див.: *Заремба, Володимир.* Доли. – Дніпропетровськ: Пороги, 2002). За іншими даними, діти під час війни проживали в сім’ї діда Никифора Васильовича Гаркуші в селі Станіслав на Херсонщині, де їх і знайшов батько. Пор. уривки зі спогадів Всеволода Савича Гаркуші-Божка: «Близько двох тижнів перебував батько разом із нами

в Станіславі. То були незабутні для мене і Юлія дні! Наприкінці серпня він тепло попрощався з нами, зодягнув свою важку фронтону шинелю і назавжди полишив непривітну до нього дідову хату. Більше ми його не бачили...

Десять років після смерті батька помер загадковою смертю по дорозі до свого рідного села Крутоярівка – про це я дізнався через багато літ опісля. Того ж страшного, голодного 1947 року, як ворога народу, було заарештовано на Буковині і нашу матір. Ось і виходить, що вся родина Божків не оминула концтаборів: дорослі – радянських, діти – фашистських... Мати повернулася до нас через десять літ, а батько – вже ніколи...» (див.: *Доценко, Юрій*. Божа іскра Сави Божка // http://www.kozatstvo.org.ua/uk_r.php?d=a&i=2819).

Пор. також: «Під час війни Саву Божка звільняють з табору. У Херсоні і навколо нього він розшукує свою дружину і синів. Побував і в рибальському селі Станіславі, де жили батьки його дружини. Вони ще були живі, але ні доньки, ні онуків коло них не було. Влітку 1944-го Божко пише Масенкові: “Тереня! Плаваю запечалений Дніпром і Лиманом. Був у Станіславі. Казали люди в Херсоні, що мої там, але... Все було б гаразд, та після шести років знову без родини, самотньо, тоскно”. Надломлений фізично і морально, знищений душевно, розчарований у надії знайти бодай елементарне людське співчуття й підтримку, Божко йде до діючої армії. Відвоювавши, він наприкінці 1945 року знов повертається до Херсона. Проте й цього разу знайти дружину з дітьми йому не вдається» (*Чабан, Микола*. Одісея Сави Божка // *Чабан, Микола*. Січеслав у серці: Нариси. – Дніпропетровськ : ВПОП «Дніпро», 1994. – С. 41–45).

⁴⁷ Кочерга, Іван Антонович (6. X (24. IX) 1881 – 25. II 1952) – український драматург. Лауреат Державної премії СРСР (1947) за п'єсу «Ярослав Мудрий».

⁴⁸ «Роліт» – кооперативний будинок письменників у Києві по вулиці Леніна (нині – Богдана Хмельницького) на розі з Ново-Тимофіївською (нині – Михайла Коцюбинського). Збудований 1934 за проектом архітекторів Василя Кричевського і Петра Костирка. Перші згадки про будинок для київських літераторів стосуються другої половини 1920-х років, тоді й було створено житлово-будівельний кооператив № 92 «Роліт», який дістав назву від професії його членів – робітників літератури. Будівництво розпочалося 1931, від СРПУ справи вів Іван

Ле. Шістдесят письменників отримали ордери в листопаді 1934. Згодом добудовано ще один корпус на 14 квартир за проектом архітектора Миколи Сдобнева. Про будинок і його мешканців див.: *Цалик Станіслав, Селігей Пилип*. Таємниці письменницьких шухляд: Детективна історія української літератури. – К.: Наш час, 2010 – 352 с.

⁴⁹ Інститут ім. Шевченка – науково-дослідна установа, вивчає питання теорії та історії української і світової літератури. Заснований 1926 у Харкові з філіями в Києві та Одесі як Інститут Тараса Шевченка в системі Наркомосу УРСР. З 1936 – Інститут української літератури ім. Т. Г. Шевченка в системі АН УРСР. Протягом 1941–1944 евакуйований до Уфи, об'єднаний з Інститутом мовознавства в Інститут мови та літератури. Сучасна назва – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка – з 1952.

⁵⁰ Пилипенко, Сергій Володимирович (псевдоніми Сергій Сліпий, Плугатар, Книгочій, Слухач та ін.; 22 (10). VII 1891 – березень 1934) – український байкар і прозаїк, журналіст. Організатор і голова Спілки селянських письменників «Плуг» (1922–1932), редактор журналу «Плужанин». Заступник директора й директор Інституту Тараса Шевченка (1926–1933). Репресований, розстріляний.

⁵¹ Слісаренко, Олекса Андрійович (справж. Снісар, псевдоніми Омелько Буц, А. Буценко, Обсерватор та ін.; 28 (16). III 1891 – 3. XI 1937) – український поет, прозаїк. Друкувався з 1911. Член літературних організацій та угруповань «Музаґет», «Комкосмос», Асоціації панфутуристів (Аспанфут), Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецька група А». Працював головним редактором видавництва «Книгоспілка». Репресований, розстріляний на Соловках. Смолич присвятив йому розділ «Слісаренко» в книжці спогадів «Розповіді про неспокій немає кінця» (К.: Радянський письменник, 1972. – С. 12–42).

⁵² Кулик, Іван Юліанович (справж. Ізраїль Юделевич Кулік; псевдоніми В. Пятниченко, К. Ральф, Василь Роленко, Ролінато та ін.; 26 (14). I 1897 – 10. X 1937) – український поет, прозаїк, публіцист, партійний діяч. Один із керівників ВУСПП (1927–1934), з 1934 – перший голова СРПУ. Керівник Центрального управління у справах друку УСРР (1923), радник радянського повпредства в Канаді (1924–1926), головний редактор «Літературної газети» і журналу «Радянська література» (1934–1936), голова Ради комітету УСРР (1936–1937),

директор Партвидаву УСРР (1937). Репресований, розстріляний у Києві.

⁵³ Хвиля, Андрій Ананійович (справж. Олінтер; 31 (19). VIII 1898 – 10. II 1938) – український партійний і державний діяч, публіцист, літературний критик. Член Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів) (1917–1919), КП(б)У (1919–1937). Член ЦК і Оргбюро ЦК КП(б)У, ВУЦВК (1927–1937). Заступник завідувача Агітпропом ЦК КП(б)У (1925–1926), завідувач відділом преси ЦК КП(б)У (1926–1928), завідувач культпропвідділом і агітпроппресвідділом ЦК КП(б)У (1928–1933), заступник народного комісара освіти (1933–1936), начальник управління мистецтв при Раднаркомі УСРР (1936–1937). Активно боровся з українським націоналізмом, зокрема з «шумськізмом» і «хвильовізмом». Репресований, розстріляний у Києві.

⁵⁴ Куліш, Микола Гурович (псевдоніми Гук, Гурій Коняга та ін.; 18 (6). XII 1892 – 3. XI 1937) – український драматург. Належав до літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ (президент у 1927–1928), «Пролітфронт». Засновник і перший голова Українського товариства драматургів і композиторів (УТОДК, 1926–1931) Репресований, розстріляний на Соловках. Смолич присвятив йому розділ «Куліш» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 51–75).

⁵⁵ Яновський, Юрій Іванович (псевдоніми Георгій Ней, Юр. Юрченко та ін.; 27 (14). VIII 1902 – 25. II 1954) – український прозаїк, поет, драматург. Належав до літературних організацій «Жовтень», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ/СПУ. Редактор журналу «Українська література» (згодом «Вітчизна»; 1941–1946). Лауреат Державної премії СРСР (1949). Смолич присвятив йому розділ «Яновський» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій триває» (К.: Рад. письменник, 1969. – С. 88–122).

⁵⁶ Пор. запис у щоденнику Івана Дніпровського: «30. [V 1933] Кляус (М. Г. Куліш. – *Я. Ц.*) в голубому стані. Почав у Епіка, а кінчив на могилі нашого друга (М. Г. Хвильового. – *Я. Ц.*).

– З старика борода зелена росте. Сіли з Вухналем не на могилі, поблизу, спиною до нього... витяг 2 огірки, один дав сусідові... Сяду й на могилі, але... зимою, в сніг, коли ітиме сніг... скажу: Чуєш, старик?

Вухналь заплакав, а я за компанію...» (*Дніпровський, Іван*. Літературні стрічі. Пам'ятка для мемуарів // ЦДАМЛМ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 42).

⁵⁷ Хвильовий, Микола Григорович (справж Фітільов, псевдоніми Стефан Кароль, М. Тростянецький, Юлія Уманець та ін.; 13 (1). XII 1893 – 13. V 1933) – український прозаїк, поет, публіцист, критик. Належав до літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ (ініціатор і лідер, 1925–1928), «Пролітфронт». Один з головних учасників літературної дискусії 1925–1928 років. Після листа Йосифа Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 політичну й літературну позицію Хвильового було потрактовано як один із варіантів національного ухильництва – «хвильовізм». Застрелився після перших арештів серед письменників.

⁵⁸ Копиленко, Олександр Іванович (псевдоніми Ол. Коп., Юр. Магось; 19. VII (1. VIII) 1900 – 1. XII 1958) – український прозаїк. Належав до літературних організацій Спілка селянських письменників «Плуг», Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ/СПУ. Смолич присвятив йому розділ «Копиленко» у книжці спогадів «Розповіді про неспокій немає кінця» (К.: Рад. письменник, 1972. – С. 121–140).

⁵⁹ Пор.: «Катання на коньках у садку біля опери, потім у «Слові». Фігурист» (*Любченко, Аркадій*. Спогади про Хвильового (Із записної книжки) // Ваплітянський збірник / За ред. Юрія Луцького. – 2-ге вид., доп. – КІУС, Мозаїка, 1977. – С. 35); «[...] в дворі, де взимку заливали ковзанку і Хвильовий шаленів на ковзанах»; «Хвильовий був легкий, спритний, з незвичайною віртуозністю ганяв на ковзанах взимку на нашому дворовому катку. Кататися на цей каток виходило багато людей, але хто ще, крім Хвильового, добре катався, не пам'ятаю» (*Сенченко, Іван*. Нотатки про літературне життя 20–40-х років // *Сенченко, І. Ю.* Оповідання. Повісті. Спогади / Упор. і прим. М. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. С. Брюховецького. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 545, 550).

⁶⁰ Кальницький, Яків Ісакович (32 (10). X 1895 – II 1949) – російський прозаїк. Учасник громадянської війни, командир полка Червоної армії. Член СРПУ/СПУ з 1934. Арештований у червні 1938, у березні 1939 засуджений до 3 років виправно-трудових таборів.

Відбувши покарання, повернувся до Харкова, літературну творчість покинув. Книжки Кальницького «В багровом кольце (Записки советского гражданина)» (Житомир: Космос, 1929) і «Человек, которого убили. Записки Каина: Повести» (М.: Никитинские субботники, 1929) про події громадянської війни в Україні було заборонено радянською цензурою і повернуто в бібліотечний обіг лише 1987 (див.: *Блюм, А. В.* Запрещенные книги русских писателей и литературоведов. 1917–1991. Индекс советской цензуры с комментариями. – СПб., 2003).

⁶¹ Левітіна, Софія Марківна (15 (3). VI 1891 – 6. XI 1957) – російський драматург і прозаїк. Член СРПУ (1934–1957). Була політпрацівником у Червоній армії, потім на партійній роботі. У 1920–1930-х роках брала активну участь у політичних обвинуваченнях державних діячів і письменників.

⁶² Оповідання Миколи Хвильового зі збірки «Сині етюди» (Х.: ДВУ, 1923). На Левітіну як прототип Хаї, головної героїні оповідання «Свиня», вказували також Сергій Єфремов (див.: *Єфремов, Сергій.* Щоденники. 1923–1929. – К.: Газета «Рада», 1997. – С. 180), Аркадій Любченко (див.: Ваплітянський збірник / За ред. Юрія Луцького. – 2-ге вид., доп. – КІУС, Мозаїка, 1977. – С. 35), Іван Сенченко (див.: *Сенченко, Іван.* Нотатки про літературне життя 20–30-х років // *Сенченко, І. Ю.* Оповідання. Повісті. Спогади / Упор. і прим. М. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. С. Брюховецького. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 566).

⁶³ Вороний, Микола Кіндратович (псевдоніми Арлекін, Олег Віщий, М. Карасовський, Кондратович, Микольчик, М. Уланенко, М. Юман, Amicus, Номо, Sirius та ін.; 6. XII (24. XI) 1871 – 7. VI 1938) – український поет, актор, театрознавець, перекладач. Емігрував за кордон 1920, жив у Варшаві, Львові, 1926 повернувся в УСРР. Репресований 1934, висланий з України на 3 роки, вдруге арештований 1938, розстріляний. Автор класичних українських перекладів революційних пісень «Інтернаціонал», «Марсельєза», «Варшав'янка».

⁶⁴ Гордієнко, Кость (Костянтин) Олексійович (3. X (21. IX) 1899 – 17. XII 1993) – український прозаїк, журналіст, критик. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВУСПП, СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1973).

⁶⁵ Протягом 1920–1921 Кость Гордієнко працював відповідальним секретарем губернської селянської газети «Більшовик» і редактором

балтської повітової газети «Червоне село». Саме на території Балтського повіту на Одещині діяли повстанські загони отамана Семена Заболотного.

Пор.: «А поки що, 1920 року, я був у звільненій Червоною Армією Одесі незрілим (знов незрілим) газетярем... Секретарем губерніяльної сільської газети “Більшовик”. Газета виходила російською мовою (“Коммунист”) і українською (“Більшовик”) – для села. Редакція була одна. З-поміж перекладачів був Дмитро Бузько. Статті до газети часом давалися різні, передові – для села і міста. Редактор був досвідчений літній газетяр, він же відав і версткою, я тільки почав засвоювати поліграфічну техніку» (*Гордієнко, К. О.* Зростання // *Гордієнко, К. О.* Зернися, земле: Нариси, спогади, роздуми / Упор. М. Т. Равлюк. – К.: Рад. письменник, 1988. – С. 160).

«Вісті Балтського повітового революційного комітету» – одна з перших районних газет в Україні, яка виходила з 18 лютого 1920 в місті Балта Подільської губернії (нині – Одеська обл.). У квітні 1921 редакцію газети, перейменованої на «Червоне село», очолив Кость Гордієнко, який прибув до Балти з завданням налагодити роботу місцевої преси. Про це див.: *Гордієнко, К. О.* Спогади повітового редактора // *Гордієнко, К. О.* Рясне слово: Роздуми і спогади. – К.: Рад. письменник, 1978).

⁶⁶ Бузько, Дмитро Іванович (1890 – 14. XI 1937) – український прозаїк. Належав до літературної організації «Нова генерація». За царату член Партії лівих соціалістів-революціонерів (1907–1917), засуджений, відбув 4 роки каторги. Утік з заслання в Сибіру, жив за кордоном як політичний емігрант. Член УПСР (1917–1918), обіймав посади в уряді УНР та Гетьманату. У 1921–1922 працював агентом ДПУ на Одещині. Співавтор кіносценаріїв перших українських художніх фільмів «Лісовий звір», «Макдональд» (обидва – 1924), «Тарас Шевченко» (1926). Репресований, розстріляний в Одесі.

⁶⁷ Заболотний, Семен Федорович (бл. 1892–1894 – 1922) – керівник антибільшовицького повстанського руху на Одещині (1918–1922). Ватажок Чорноморського повстанського козацького війська, або Наддністрянської дивізії – великого з’єднання українських повстанських загонів, яке діяло у Балтському повіті Одеської губернії та Ольгопільському повіті Подільської губернії. Заарештований завдяки діяльності в повстанському загоні таємного агента ГПУ на прізвисько Професор

(Дмитро Бузько), розстріляний. Про отамана і роль Бузька в його арешті див. публікації Сергія Богана: Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 159–165; С. Заболотний – керівник селянського повстання на Одещині // Записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 285–292; Чорноморське повстанське козацьке військо у боротьбі за Українську державність у 1920–1922 рр. // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – Т. 6. – С. 355–362; *Янчук Олесь, Боган Сергій*. Останній гайдамака Одещини // Чорноморські новини. – 2001. – 15 березня. – С. 3.

⁶⁸ «Лісовий звір» – автобіографічна повість Дмитра Бузька (1923) та однойменний фільм (1924) за його ж таки сценарієм, один із перших українських фільмів.

⁶⁹ Ключча, Андрій Васильович (справж. Левицький; 23 (10). X 1905 – 8. XII 1972) – український прозаїк, критик. Належав до літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», «Молодняк», ВУСПП, СРПУ/СПУ (1934–1972). По війні жив на Донбасі, був головним редактором журналу «Донбас» (1964–1966).

⁷⁰ «УЖ» («Універсальний журнал») – щомісячний ілюстрований літературно-художній журнал. Виходив у Харкові протягом 1928–1929. Загалом вийшло 12 чисел журналу (листопад-грудень 1928, січень-серпень 1929). Відповідальний редактор – Борис Ліфшиць, до складу редакції входили Юрій Смолич, Майк Йогансен, Олекса Слісаренко, Левко Ковалів, Остап Вишня, Микола Бажан. Журнал друкував белетристику, публіцистику, огляди культурного життя у світі, мистецтвознавчі статті, а також багато ілюстрацій і фото. За офіційним формулюванням, видання припинено через брак паперу.

⁷¹ Пор.: «Поголившись, пишу елегантно, а неголений пишу могутне. Із чого читач може справедливо заключити, що зараз у мене вуса виголені, а борода росте* (* За останніми відомостями Майкову Йогансенову бороду знову поголено. – Редакція.)» (*Йогансен, Майк*. Ледачий автор // УЖ. – 1929. – № 2. – С. 54).

⁷² Ірчан, Мирослав (справж. Андрій Дмитрович Баб'юк; ще понад 50 інших псевдонімів; 14. VII 1897 – 3. XI 1937) – український прозаїк, драматург, публіцист, журналіст, критик. Протягом 1923–1929 жив у Канаді, редагував журнали «Робітниця» і «Світ молоді», був

секретарем Заокфільгарту (заокеанської філії Спілки пролетарських письменників «Гарт»). З 1929 жив у Харкові, очолював літературну організацію «Західня Україна», редагував щомісячний журнал «Західня Україна» (1930–1933). Репресований у грудні 1933, розстріляний 1937 на Соловках. Смолич присвятив йому розділ «Ірчан» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 233–238).

⁷³ ...в одній казармі (дев'ятих полк у Жмеринці)... – у місті Велика Жмеринка Подільської губернії з 1 липня 1903 дислокувався 9-й Стрілковий полк Російської імператорської армії. Військова перепідготовка членів ЛОЧАФу (Літературне об'єднання Червоної армії і флоту) проходила в Жмеринці, письменників поселили в колишніх царських казармах.

⁷⁴ Радугін, Сергій (справж. Самуїл Ноевич Ражба; ? – 1942?) – російський поет, критик, журналіст. Один із чільних діячів українського Пролеткульту, ВУАПП (Всеукраїнська асоціація пролетарських письменників). Автор збірок віршів і поем «Под красной звездой» (Х.: ГИУ, 1924), «Сказ о пятом годе» (Х., 1926), «Алая бэль» (Х.: ГИУ, 1928), «Поэма Госплана» (Х.: Гарт, 1931), а також нарисів і повістей «Плюс электрификация. Днепр в спецодежде» (Х.: Гарт, 1931), «Строители ТЭЦ» (Х.: ЛіМ, 1933), «Зибеню-Фрицис (Пробная глава из истории ХЭМЗ'а)» (Х.: Український робітник, 1934).

⁷⁵ Пролеткульт – масова культурно-просвітницька й літературно-художня організація пролетарської самодіяльності при Народному комісаріаті освіти, існувала протягом 1917–1919. Станом на 1920 в організації нараховувалося біля 80 тис. осіб. Після критики Леніна діяльність Пролеткульту почала завмирати. Головні ідеологи – Олександр Богданов, Олексій Гастев, Валеріан Плетньов та ін.

В Україні пролеткульту виникли наприкінці 1918, але популярності не здобули, зокрема через відмову визнати існування української мови й культури. З 1921 до Оргбюро українського Пролеткульту входили Василь Еллан-Блакитний, Іван Кулик, Володимир Коряк, згодом Сергій Пилипенко, Михайло Майський, Володимир Сосюра та ін. Організацію очолював Захар Невський, друкований орган – журнал «Зори грядущего» (1922). Українські письменники вийшли з Пролеткульту 1922, організація існувала ще до 1924, потім решта її членів утворила Всеукраїнську асоціацію пролетарських письменників (ВУАПП).

⁷⁶ «Красное слово» – щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал ВУСПП, виходив російською мовою у Харкові протягом 1927–1932. Його завданням було «ознакомление читателя с развитием украинской социалистической культуры и новейшей украинской литературой, как в форме критических статей и обзоров, так и путем помещения произведений украинских писателей в переводе на русский язык», а також «организация актива украинских писателей, пишущих на русском языке». Членами редколегії в різний час були Павло Арський, Борис Горбатов, Михайло Доленго, Василь Матвеев-Сибіряк, Яків Городської, Зельман Кац, Самуїл Радугін, Олександр Хазін та ін. Сучасна назва «Радуга» – з 1963.

⁷⁷ Пор.: «Письменник С. Н. Радугін-Рашпа (sic!). Брав активну участь у будівництві “Слова”; дуже пишався тим, що йому вдалося дістати дефіцитний на той час дубовий паркет. Вимушена роль понятого при арештах так вплинула на Самійла Ноевича, що він немов стерявся розуму: не їв, не пив, ні з ким не розмовляв, стовбичив біля вікна... Довелось десь на рік покласти його до Сабурової дачі, в психіатричну лікарню. Лікування майже не давало наслідків. Тоді його син забрав батька під розписку й повіз до моря, в санаторій, у Геленджик. Той там трохи очунав. Помер в евакуації в 1942 р.» (*Дукина, Наталка*. На добрий спомин... Повість про батька. – Х.: Видання журналу «Березіль», 2002. – С. 540–541).

⁷⁸ Муратов, Ігор Леонтійович (28 (15). VII 1912 – 29. III 1973) – український поет, прозаїк, драматург. Друкувався з 1925. Працював на заводах «Електросталь», ХТЗ. Учасник радянсько-фінляндської та Другої світової воєн. 1942–1945 був у німецькому полоні. 1955–1959 – голова Комітету з повернення на Батьківщину та головний редактор газети «За возвращение на Родину» (Берлін). Лауреат Державної премії СРСР (1952). Смолич привятив йому розділ «Муратов» у збірці портретів «Мої сучасники» (К.: Рад. письменник, 1978. – С. 223–237).

⁷⁹ Радянсько-фінська (радянсько-фінляндська) війна, або Зимова війна – збройний конфлікт між СРСР і Фінляндією в період з 30 листопада 1939 до 13 березня 1940.

⁸⁰ 14-та гренадерська дивізія Ваффен СС «Галичина» – підрозділ у складі військ Ваффен СС Німеччини в період 1943–1945, укомплектований з українців-галичан. З 19 квітня 1945 – 1-ша Українська дивізія УНА.

⁸¹ Комітет «За повернення на Батьківщину» – створений у квітні 1955 в Берліні з ініціативи громадян СРСР, колишніх в'язнів фашистських концтаборів, на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 «Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». З 1959 – Комітет за повернення на Батьківщину і розвиток культурних зв'язків зі співвітчизниками. З 1955 виходила однойменна газета (з 1960 – «Голос Родины»). 1963 низка організацій заснували Радянський комітет із культурних зв'язків зі співвітчизниками за кордоном у Москві, а Комітет у Берліні перетворено на представництво Радянського комітету в НДР.

⁸² Любов Пилипівна Андренко.

⁸³ Островський, Микола Олексійович (29 (16). IX 1904 – 22. XII 1936) – російський прозаїк, автор автобіографічного роману «Как закалялась сталь» (1932). Роман, написаний у стилістиці соціалістичного реалізму, користувався популярністю у читачів і здобув високу оцінку Сталіна.

Народився в с. Вілія Острозького пов. Волинської губ. (нині в Острозькому р-ні Рівненської обл.). Восени 1927 почав писати «Повість про котовців» (мова твору невідома), рукопис якої було втрачено при пересиланні. Хворів на поліартрит, був прикутий до ліжка, втратив зір. З 1928 жив у Сочі. З кінця 1930 писав «Как закалялась сталь». Через хвороби більшу частину тексту диктував, унаслідок чого виникли дискусії про авторство роману (в рукописі зафіксовано 19 різних почерків). Надісланий до журналу «Молодая гвардия» роман отримав нищівну рецензію, однак автор через партійні органи домогся повторного рецензування. В редагуванні роману взяли участь члени редакції «Молодой гвардии» письменники Марк Колосов і Анна Караваєва, а також Олександр Серафимович. Текстологічний аналіз доводить авторство Островського. Нагороджений орденом Леніна (1935), отримав у дарунок квартиру в Москві і будинок у Сочі.

⁸⁴ Петровський, Григорій Іванович (4. II (22. I) 1878 – 9. I 1958) – радянський державний і партійний діяч. Член РСДРП з 1897, депутат IV Державної думи від Катеринославської губ., голова більшовицької фракції. Нарком внутрішніх справ РСФРР (1917–1919), один із співзасновників ВЧК; заступник голови ЦВК СРСР (1922–1937), заступник голови Президії Верховної Ради СРСР (1937–1938). З березня 1919 до

літа 1938 – голова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) і член Політбюро ЦК КП(б)У. З 1940 – заступник директора Музею Революції СРСР. На його честь Катеринослав, де він замолоду працював робітником на заводах, у 1926 перейменовано на Дніпропетровськ.

⁸⁵ Кириленко, Іван Улянович (2. XII (19. XI) 1903 – 23. IX 1938) – український прозаїк, поет. Член Спілки селянських письменників «Плуг», Спілки пролетарських письменників «Гарт», один із керівників ВУСПП, відповідальний секретар і секретар парторганізації СРПУ/СПУ. Член редколегії і редактор журналів «Гарт» (1927–1932), «Червоний шлях» (1933–1936), «Літературний журнал» (1936–1937). Був особистим секретарем голови ВУЦВК Григорія Петровського. Репресований, розстріляний у Києві.

⁸⁶ Іванов, Всеволод Вячеславович (24 (12) II 1895 – 15. VIII 1963) – російський радянський прозаїк і драматург, автор знаменитої п'єси «Бронепоезд 14–69» (1927). Належав до угруповання «Серапионовы братья». У 1920-х член редколегії впливових літературних часописів «Красная новь» і «Новый мир», працював у видавництвах «Круг», «Недра» та ін.

⁸⁷ Будинок Блакитного – клуб письменників у Харкові по вул. Каплунівській, 4. Повна назва – Будинок журналістів і письменників імені товариша Василя Блакитного. Урочисто відкритий 5 січня 1927 року як подарунок партії літераторам до десятої річниці Жовтневої революції. Перший директор – Максим Лебідь (1899–?), пізніше цю посаду обіймали Яків Баш (1908–1986), Іван Плахтін (1907–1985). Тут проходили з'їзди літературних організацій, засідання, наради, диспути, літературні вечори й концерти, зустрічі з відомими людьми. Після 1934 ім'я Блакитного з назви прибрали, а клуб письменників перенесли в приміщення по вул. Чернишевській, 39.

⁸⁸ Всеукраїнська федерація революційних радянських письменників – об'єднання семи літературних організацій українських письменників: ВУСПП, «Західня Україна», «Молодняк», «Нова генерація», «Плуг», «Пролітфронт», «Техно-мистецька група А». Декларацію про заснування федерації підписано 31 грудня 1929. Мета – «об'єднувати під керівництвом і проводом комуністичної партії більшовиків всі літературні організації, а в найближчій перспективі і тих письменників, які до організацій не належать».

⁸⁹ Тичина, Павло Григорович (27 (15). I 1891 – 16. IX 1967) – український поет. Друкувався з 1912. Член літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Проліт-фронт», СРПУ/СПУ. Академік АН УРСР (1929), директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1936–1939, 1940–1943), міністр освіти УРСР (1943–1948). Лауреат Державної премії СРСР (1941) за збірку «Чуття єдиної родини», Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1962). Смолич присвятив йому розділ «Тичина» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій триває» (К.: Рад. письменник, 1969. – С. 266–280).

⁹⁰ ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури) – літературна організація, заснована в листопаді 1925 у Харкові як альтернатива масовим мистецьким об'єднанням. Висувала гасла боротьби за творчу якість, академізм, європеїзм, професійне вдосконалення на протигагу масовізму, просвітництву, наслідуванню російських зразків. Пункти статуту проголошували: «В основу своєї мистецької праці ВАПЛІТЕ кладе марксівський світогляд і програмові постулати Комуністичної Партії, даючи широке право своїм членам користатись всіма художньо-літературними формами, як уже вживаними в світовій літературі, так і цілком новими». Президент – Михайло Яловий (листопад 1925 – листопад 1926), згодом Микола Куліш (листопад 1926 – січень 1928). Внаслідок негативної партійної реакції на виступи ваплітян у рамках літературної дискусії 1925–1928 і з метою самозбереження у лютому 1927 з організації було виключено Хвильового, Ялового й Олеса Досвітнього. Після постійної критики й переслідувань з боку партійних чиновників самоліквідувалася 14 січня 1928.

⁹¹ Пор.: «П. Тичина лайнувся по-матірному на засід[анні] Вапліте – це від нього ми почули вперше. Лайнувся і враз замішався, засоромився. А ми сміялись» (*Любченко, Аркадій*. Спогади про Хвильового (Із записної книжки) // Ваплітянський збірник / За ред. Юрія Луцького. – 2-ге вид., доп. – КІУС, Мозаїка, 1977. – С. 38).

⁹² Голота, Петро Іванович (справж. Мельник; псевдоніми Маруся Башличка, Петро Балашівський та ін.; 12. VII 1902 – 8. XI 1949) – український поет і прозаїк. Друкувався з 1919. Член Спілки селянських письменників «Плуг», літературних організацій «Молодняк», «Авангард», ВУСПП.

⁹³ «Фальшива Мельпомена» – повість Юрія Смолича. Перше видання див.: *Смолич, Юрій*. Фальшива Мельпомена (Піші аргонавти). – [Х.]: Книгоспілка, [1928]. – 188 с.

⁹⁴ Робітнича газета (повна назва «Робітнича газета “Пролетар”») – масова щоденна газета, орган Всеукраїнської ради профспілок. Виходила в Харкові з 23 листопада 1926 до 1928 з додатками «Індустріалізація, раціоналізація, винахідництво», «По світах», «Фізкульт», «Фото-кіно», «Що читати», «Терпуг». Видання припинено 1932. Редактор – Борис Ліфшиць.

⁹⁵ Пор. запис у щоденнику Івана Дніпровського: «20. I 1931. [...] Покінчив з собою П. Голота. 21. I 1931. [...] Петро Голота – живий. Дуже добре. 24. I 1931. Прочитав в МК листа П. Голоти з Радлікарні ім. Леніна – після оживлення:

Почав пити 1925 року. Пивнушки, самота. Одрив од життя. Подавав до ВУСПШу – одмовлено. Подавав до Плугу – також. Книжки для бібліотек – заборонено. Брак товариства, уваги. Сімейні нелади. В Донбасі – не найшов застосування сил. “Книжок Голоти – не рецензую”. Письменники – на купки. Ворожнеча.

Наївно, але глибоко, правдиво. Тепер Голоті дають гром[адське] навантаження.

10. II 1931. Коцюба. [...] Голота вдруге. На цей раз револьвером... [...] 11. II 1931. Коцюба зайшов спеціально спростувати чутку про Голоту» (*Дніпровський, Іван*. Літературні стрічі. Пам’ятка для мемуарів // ЦДАМЛМ. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 20зв.–21зв., 34зв.–35).

⁹⁶ Клуб Національної Спілки письменників України та київської організації НСПУ. З 1953 міститься в колишньому особняку Лібермана по вул. Банковій, 2.

⁹⁷ Пор.: «Практично не вживав (Павло Тичина. – *Я. Ц.*) алкоголю. Може, зрідка, заради компанії, міг перехилити малюсіньку чарочку доброго вина, переважно грузинського. [...] Що ж до самого вина, то віддавав перевагу сухому й пропагував його серед родичів, бо знав про схильність багатьох із них до оковитої» (*Тичина, Юрій*. Брати. Павло Григорович Тичина очима племінника // Київ. – 1994. – № 1. – С. 109). Пор. також: «У 1923 році був присутній (Іван Сенченко. – *Я. Ц.*) при зустрічі Хвильового з Павлом Григоровичем у Хвильового на квартирі. [...] Відомо, тобто колись відомо було, що Хвильовий і Тичина мали

ідеологічний конфлікт. [...] І ось Тичина прийшов, не такий, як усі, і водночас такий самий. На столі в господаря стояло вино й горілка. “Боги тільки вино п’ють”, – думав я, стежачи за великим поетом. Яке ж здивування моє було, коли він, одгетькнувшись від вина помахом зневажливим долоні, сказав: “Я гіркеньку люблю!” Гіркеньку любив і господар. Змісту розмов не пам’ятаю, минуло ж сорок сім років (зустріч відбулася в 1923 році, взимку). Але вони добре біля гіркенької присіли, в кімнаті було тепло, затишно, панував настрій симпатії й приязні, який я з приємністю згадую і через оці півсторіччя» (*Сенченко, Іван*. Нотатки про літературне життя 20–40-х років // *Сенченко, І. Ю.* Оповідання. Повісті. Спогади / Упор. і прим. М. М. Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 543).

⁹⁸ Газета «Вісти» (повна назва «Вісти ВУЦВК») – щоденна республіканська газета, офіційний орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. Виходила в Києві (березень–серпень 1919, 1934–1941) та Харкові (1920–1934). Пізніше виходила під назвою «Вісті Рад депутатів УРСР» як орган Президії Верховної Ради УРСР (1938–1941), у травні 1941 об’єднана з газетою «Комуніст». З жовтня 1923 виходив додаток до «Вістей», щотижневик «Література, наука, мистецтво», через рік переіменованій на «Культура і побут» (1925–1928).

⁹⁹ АРА – Американська допомогова адміністрація (ARA – American Relief Administration) – неурядова добродійна організація у США, створена 1919 під орудою міністра торгівлі Герберта Гувера з метою допомогти європейським країнам, що постраждали у ході Першої світової війни. Найбільше відома допомогою СРСР у ліквідації голоду 1921–1923. Від січня 1922 працювала в Україні. Основні види допомоги – речові і продовольчі пайки, харчування в спеціальних їдальнях, постачання ліками медичних установ. У червні 1923 діяльність АРА в СРСР було припинено.

¹⁰⁰ Чернов, Леонід Кіндратович (справж. Малошийченко; 15 (3). І 1899 – 23. І 1933) – український поет і прозаїк. Друкувався російською мовою з 1923, українською з 1927. Належав до літературних організацій «Юго-Леф» та «Авангард». Смолич присвятив йому розділ «Кобзар на мотоциклі» в книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 274–281).

¹⁰¹ Яловий, Михайло Омелянович (псевдоніми Юліян Шпол, Михайло Красний; 5. VI 1895 – 3. XI 1937) – український поет, прозаїк, драматург, публіцист. Член літературних організацій Асоціація комуністичної культури (АсКК), ВАПЛІТЕ (був першим президентом організації, виключений за постановою її загальних зборів від 28 січня 1927). Діяч Української комуністичної партії (боротьбистів). Головний редактор журналу «Червоний шлях» (січень-квітень 1933). Репресований, розстріляний на Соловках.

¹⁰² Ващенко, Наталія Юріївна – українська актриса театру й кіно, заслужена артистка України. Дружина Леоніда Чернова, потім Дмитра Бузька. Працювала в Одеській держдрамі (в різні часи Театр Революції, Одеський театр ім. Жовтневої революції, Одеський державний український драматичний театр, нині – Одеський академічний український музично-драматичний театр ім. В. Василька). Ролі в театрі: Варка («Безталанна» Івана Карпенка-Карого), Олівія («Дванадцята ніч» Вільяма Шекспіра), Гільда («Свіччине весілля» Івана Кочерги) та ін. Ролі в кіно: Софія Петрівна («Кони не винні», 1956) та ін.

¹⁰³ Пігулович, Зінаїда Олександрівна – українська актриса, режисер, театральний педагог. Вихованка Леся Курбаса, дружина режисера Фавста Лопатинського (1899–1937). Грала в театрі і в кіно, працювала в режлабі театру «Березіль», на київській кінофабриці ВУФКУ, художнім керівником ТЕМАФу (Театр малих форм) при Київському ТЮГу (1931–1934). Організатор всеукраїнської мережі професійних лялькових театрів (1934–1937). Ролі в кіно: Василина («Василина» (інша назва – «Бурлачка»), 1927), Килина («Кармелюк», 1931).

¹⁰⁴ Театр «Березіль» – український драматичний театр, заснований Лесем Курбасом 1922 в Києві. Первісно – Мистецьке об'єднання «Березіль», у складі якого 6 студій (3 в Києві, по одній у Білій Церкві, Умані й Одесі), режисерська лабораторія (режлаб), театральний музей, 10 комітетів. Своїм завданням бачив пошук нових сценічних засобів, творчий експеримент. 1926 за ухвалою Всеукраїнської театральної ради переведений до Харкова як головний театр республіки. Після арешту Леся Курбаса (1934) реорганізовано в Харківський український драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка.

¹⁰⁵ Чистякова, Валентина Миколаївна (18 (5). IV 1900 – 19. V 1984) – українська актриса, народна артистка України (1943). Дружина й учениця Леся Курбаса. Працювала в «Молодому театрі» (1918),

Першому театрі Української Радянської Республіки ім. Шевченка (1919–1920), Кийдрамте (1920–1922), «Березіль» (1922–1934), Харківському українському драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка (1935–1959). Викладала в Харківському інституті мистецтв (1959–1967). Смолич написав про неї статтю «В лабораторії майстра» (журнал «Театр», № 3 за 1941 рік; передруковано в кн.: *Смолич, Юрій*. Про театр. Збірник статей, рецензій, нарисів. – К.: Мистецтво, 1977. – С. 141–155).

¹⁰⁶ Жевченко-Яновська, Тамара Юріївна (1908–1958) – українська актриса, дружина Юрія Яновського. Працювала в театрі імені Івана Франка, «Березолі», Харківському державному театрі революції, Київському театрі юного глядача.

¹⁰⁷ Новий театр – московський драматичний театр. Заснований групою молоді на чолі з Федором Каверініним як Театр-студія Малого театру (1925). Згодом перейменований у Новий театр (1932–1936), пізніше Московський драматичний театр (1936–1943).

¹⁰⁸ Амаглобелі, Серго (Сергій) Іванович (24 (12). V 1899 – 13. IV 1946) – грузинський і російський театральний діяч, драматург, театрознавець. Директор і художній керівник Нового театру в Москві (1931–1932), Малого театру (1933–1936).

¹⁰⁹ Каверін, Федір Миколайович (13 (1). II 1897 – 20. X 1957) – російський театральний режисер і педагог. Заслужений діяч мистецтв РСФРР (1948). З 1922 – режисер Малого театру. У 1925 заснував і очолив Театр-студію Малого театру (з 1932 – Новий театр, у 1936–1943 – Московський драматичний театр). З 1925 викладав у студії Малого театру, ГИТИС, училищі Державного єврейського театру, Московській консерваторії та ін. Професор (1948). Вистави позначені експериментаторством, пошуками нових засобів театральної виразності.

¹¹⁰ «По той бік серця» – роман і п'єса Юрія Смолича. Перше видання див.: *Смолич, Юрій*. По той бік серця. Неймовірні, і дедалі неймовірніші, пригоди парубка з променистими очима та його побратима з великим заростом на лобі. Роман-хроніка з життя одного мого знайомого. – Х.: ДВУ, 1930. – 288 с. За романом Смолич написав однойменну п'єсу, яку переклав російською мовою Павло Зенкевич. У грудні 1933 прем'єра «По ту сторону серця» в постановці режисера Федора Каверіна відбулася в московському Новому театрі. Після заборони п'єси було скасовано заплановані прем'єри у ленинградському

Большому драматичному театрі й київському театрі імені Івана Франка.

¹¹¹ Будинок уряду – комплекс споруд на Берсенівській набережній Москви-ріки на Болотному острові по вул. Серафимовича, 2. Збудований у 1927–1931 за проектом архітектора Бориса Іофана для працівників ЦВК й Раднаркому СРСР, видатних революціонерів, героїв громадянської війни, заслужених партійних, громадських, культурних діячів. До складу комплексу входили житлові корпуси, клуб, кінотеатр «Ударник» на 1500 місць, спортивний зал, універмаг, пральня, амбулаторія, ощадкаса, відділення зв'язку, дитсадок. Інша поширена назва – «Дом на набережной», що її використав Юрій Трифонов у назві однойменного роману.

¹¹² Накоряков, Микола Никандрович (23 (11). X 1881 – 10. XI 1970) – учасник російського революційного руху, один з організаторів книговидавництва в СРСР. Член РСДРП (1901), більшовик з 1903, потім меншовик. Вів партійну роботу на півдні, Поволжі, Уралі. 1908 арештований і засланий до Сибіру, 1911 емігрував у США, 1917 повернувся в Росію. Служив у Білій армії (1919–1920), працював у Тобольську (1920–1922). З 1922 – в Держвидаві (Госиздат), член правління видавництва з 1925. Один з організаторів видавництва «Советская энциклопедия» (1935). Директор Державного видавництва художньої літератури (Государственное издательство художественной литературы; 1930–1937). Родинні зв'язки з Іваном Куликом не з'ясовано, але з огляду на вік Накорякова викликають сумніви.

¹¹³ Бубнов, Андрій Сергійович (3. IV (22. III) 1884 – 1. VIII 1938) – радянський партійний і політичний діяч. Перший голова Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету (1918). З 1925 секретар ЦК ВКП(б), член ВЦВК і ЦВК СРСР. Нарком освіти РСФФР з вересня 1929. Репресований, розстріляний.

¹¹⁴ Рабічев, Наум Натанович (1898–1938) – радянський партійний і культурний діяч. Член РСДРП з 1914. Народився в Житомирі, закінчив реальне училище у Воронежі. 1918 мобілізувався в Червону армію, займався агітацією і пропагандою, дослужився до заступника начальника політуправління військ України й Криму. Перший заступник відділу культури, агітації й пропаганди ЦК ВКП(б). З 1934 член комісії партійного контролю і директор Партвидаву ЦК ВКП(б). Перший директор Центрального музею Леніна в Москві (1935). Репресований, розстріляний.

¹¹⁵ ВУРПС – Всеукраїнська рада професійних спілок. Створена на II Всеукраїнському з'їзді профспілок 3–8 листопада 1924.

¹¹⁶ Єрмілов, Володимир Володимирович (29 (16). X 1904 – 19. XI 1965) – радянський критик і літературознавець. Секретар РАПП (1928–1932), редактор журналів «Молодая гвардия», «Красная новь», а також «Литературной газеты». Лауреат Сталінської премії II ступеня (1950). Боронив «лінію партії» в літературі, брав участь у «проработочных» кампаніях 1920–1960-х, зокрема у цькуванні Маяковського.

¹¹⁷ Паустовський, Костянтин Георгійович (31 (19). V 1892 – 14. VII 1968) – російський прозаїк, журналіст. Смолич присвятив йому розділ «Паустовський» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій триває» (К.: Рад. письменник, 1969. – С. 219–234).

¹¹⁸ Гусєв, Віктор Михайлович (17 (30). I 1909 – 23. I 1944) – російський радянський поет, драматург, кіносценарист. Лауреат двох Сталінських премій другого ступеня (1942, 1946, посмертно) за кіносценарії «Свинарка и пастух» (1941) та «В шесть часов вечера после войны» (1946). Автор знаменитих пісень «Полюшко-поле» (1934) і «Марш артиллеристов» (1943).

¹¹⁹ Вірта, Микола Євгенович (справж. Карельський; 19. XII 1906 – 3. I 1976) – російський радянський прозаїк і драматург, лауреат чотирьох Сталінських премій (1941, 1948, 1949, 1950), зокрема за п'єсу «Заговор обреченных» (1949), за якою знято популярний однойменний фільм (1950).

¹²⁰ Лежнев, Ісай Григорович (справж. Альтшулер, ін. псевдонім Михаил Григорьев; 6. III 1891 – 1955) – російський публіцист, літературознавець, журналіст. Член РСДРП, ВКП(б). Після 1917 служив у Червоній армії, працював у газетах і журналах «Воля России», «Вооруженный народ» (газета Всеобуча), «Красный офицер», «Известия ВЦИК» та ін. Протягом 1922–1926 редагував сменовеховський журнал «Новая Россия» («Россия»), 1925 надрукував у ньому перші два розділи роману «Белая гвардия» Михайла Булгакова. Арештований 1926 за створення антирадянської групи в журналі. Просив обмежити примусове заслання за кордон певним терміном, щоб мати право повернутися до СРСР. 1927 засуджений на заслання за межі СРСР терміном на 3 роки, висланий в Естонію. 1933 отримав дозвіл повернутися, протягом 1933–1935 завідував відділом літератури й мистецтва в газеті «Правда».

¹²¹ Єрмилов, Василь Дмитрович (22 (9). III 1894 – 4. XII 1967) – український художник-авангардист, графік, дизайнер. Член об'єднань «Голубая лилия» (1909–1912), «Будяк» (1913–1914), харківської групи «Союз семи» (1917), АРМУ (1927–1932), СХУ (1939–1948). Нагороджений золотою медаллю на виставці у Ляйпцігу (1922). Працював у галузі книжкової графіки, конструювання книги, зокрема розробив обкладинки для продовжуваного видання групи «Авангард» (1928–1929), «Радиуса авангардовцев» (1928), книжок Валер'яна Поліщука, Михайла Панькова та ін.

¹²² «Авангард» – літературно-художній журнал групи «Авангард», виходив у Харкові 1928–1929. Загалом з'явилося три випуски під різними назвами: «Бюлетень “Авангарду”» (1928), «Мистецькі матеріали “Авангарду”» (1929), «Авангард 3» (1929). Нумерація сторінок у всіх трьох випусках наскрізна. Відповідальний редактор – Валер'ян Поліщук.

¹²³ Головка, Андрій Васильович (псевдоніми Андрій Сірома та ін.; 3. XII (21. XI) 1897 – 5. XII 1972) – український прозаїк, поет, драматург. Друкувався з 1919. Член Спілки селянських письменників «Плуг», СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1969) за роман «Артем Гармаш». Учасник Першої світової війни, під час Другої світової війни – військовий кореспондент газет «Комуніст» (з 1943 – «Радянська Україна») та «За честь Батьківщини». Смолич присвятив йому розділ «Головка» у книжці мемуарних нарисів «Мої сучасники» (К.: Рад. письменник, 1978. – С. 67–84).

¹²⁴ Пор.: «Ми згадуємо з Мисиком, як минулого тижня уперше в житті літали в літаку над Харковом. Володимир Кузьмич почав писати роман про авіаторів – “Крила”, – присвячений видатному українському конструктору Костянтину Калініну. [...] Він познайомив нас з Калініним, авіаконструктор улаштував нам політ на своєму літаку. Потім я опублікував у “Вістях” вірші “К-7 над Харковом»» (*Масенко, Терень*. Роман пам'яті. – К.: Рад. письменник, 1970. – С. 106).

¹²⁵ Калінін, Костянтин Олексійович (5. II (24. I) 1887 – 22. X 1938) – український і російський радянський авіатор та авіаконструктор. Бойовий льотчик під час Першої світової війни, служив в авіації УНР та Української Держави. Директор і головний конструктор Харківського авіаційного заводу з моменту його заснування (1926). Розро-

бив конструкції пасажирських літаків і бомбардувальників. Репресований і розстріляний 1938 за обвинуваченням у шпигунстві.

¹²⁶ «Крила» – роман Володимира Кузьмича, див. окремі видання: 1) *Кузьмич, В. Крила* (Авіоспіралі). Виробничий роман у 5 ч. / Передм. Г. Овчарова. – Х.: ДВУ, 1930. – хххii+602 с. 2) *Кузьмич, В. Крила*. Виробничий роман на 2 кн. Перероб. авт. – Х.: ЛіМ, 1930. – Кн. 1. – 157 с.; Х.: ЛіМ, 1931. – Кн. 2. – Ч. 3, 4. – 160 с.; 3) *Кузьмич, В. Крила*. Виробничий роман на 5 ч. Перероб. авт. – Х.-К.: ЛіМ, 1932. – 676 с. Роман також двічі виходив у перекладі російською мовою Зінаїди Тулуб (1932, 1933).

¹²⁷ Див.: *Кузьмич, Володимир*. На крилах // Універсальний журнал. – 1928. – № 2. – С. 88–96.

¹²⁸ Любченко, Аркадій Панасович (19 (7). III 1899 – 25. II 1945) – український прозаїк і драматург. Друкувався з 1918. Член літературних організацій Співка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ (секретар організації), «Пролітфронт», ЛОЧАФ, СРПУ. Член редколегії журналів «Літературний призов», «Радянський фронт». Під час Другої світової війни працював у журналі «Нова Україна» в Харкові. Емігрував до Німеччини.

¹²⁹ Коряк, Володимир Дмитрович (справж. Волько Давидович Блумштейн; 14 (2). I 1889 – 22. XII 1937) – український критик і літературознавець. Член Співки пролетарських письменників «Гарт», ВУСПП, СРПУ/СПУ. Один із головних опонентів Миколи Хвильового в літературній дискусії 1925–1928. Репресований, розстріляний у Харкові.

¹³⁰ «Моє – твоє» – комедія та однойменний кіносценарій Аркадія Любченка, написані після 1934.

¹³¹ Доленго, Михайло Васильович (справж. Клоков; 12. VIII (31. VII) 1896 – 5. X 1981) – український поет, критик і ботанік. Друкувався з 1919, член літературних організацій «Арена», ВУСПП, СРПУ/СПУ. Доктор біологічних наук (1947), професор. Лауреат Державної премії СРСР (1952), Державної премії УРСР (1969) за праці в галузі ботаніки.

¹³² Еллан-Блакитний, Василь (справж. Василь Михайлович Елланський; псевдоніми В. Блакитний, Вістяр, В. Гартованець, Василь Еллан, Маркіз Попелястий, Артур Ортал, Валер Проноза та ін.; 12. I 1894 (31. XII 1893) – 4. XII 1925) – український поет, прозаїк,

політичний діяч. Писав з 1912, друкувався з 1917. Член УПСР (1917), потім УКП (боротьбисти). Редактор органу УКП(б) газети «Боротьба», співорганізатор партійного видавництва «Серп і молот». Після саморозпуску УКП(б) вступив до КП(б)У. Голова Державного видавництва України, редактор урядової газети «Вісти ВУЦВК», засновник і редактор додатку до неї «Література, наука, мистецтво» (пізніше «Культура і побут»). Засновник і редактор журналів «Шляхи мистецтва», «Всесвіт», «Червоний перець». Організатор і керівник Співки пролетарських письменників «Гарт». Смолич присвятив йому розділ «Блакитний» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 5–50).

¹³³ Вілла Жаткіна – розважальний комплекс на набережній річки Харків. Збудований 1902 за проектом архітектора Юлія Цауне як Малий театр. У листопаді 1909 збанкрутілий театр викупив купець І гільдії Віктор Жаткін. Будівлю було реконструйовано, глядацьку залу розширили до 1000 місць, добудували приміщення для кафешантана зі сценою, «кабінетами», величезним вестибюлем і зимовим садом. У дворі звели також двоповерховий флігель із номерами для шантанних артисток та їхніх гостей. Після революції «Вілла Жаткіна» часто міняла господарів: тут містилися Харківський героїчний театр (колишній російський драматичний, пізніше – Центральна показова студія), театр імені Франка, Державний єврейський театр, ТРОМ (Театр робітничої молоді), Будинок народної творчості, кінотеатр та ін. Будівля загинула під час II світової війни. Театр імені Франка, у якому тоді працював актором Смолич, провів у «Віллі Жаткіна» тільки першу половину сезону 1923/1924, відтак йому було надано приміщення колишнього драматичного театру по вул. Сумській, 9.

¹³⁴ Встановити особу не вдалося.

¹³⁵ Сенченко, Іван Юхимович (12. II (30. I) 1901 – 9. XI 1975) – український прозаїк, поет. Друкувався з 1921, член літературних організацій Співка селянських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ/СПУ. Смолич присвятив йому розділ «Сенченко» у збірці портретів «Мої сучасники» (К.: Рад. письменник, 1978. – С. 304–323).

¹³⁶ «Студент революції» – щомісячний громадсько-політичний і літературно-науковий журнал студентства України. Виходив у Харкові

з 1922 до серпня 1933 спершу у видавництві «Шлях освіти» при Наркомосі УСРР, згодом у видавництві «Червоний шлях».

¹³⁷ Кубуч – абрєвіатура російської назви (Комиссия по улучшению быта учащихся).

¹³⁸ «Літературний ярмарок» – щомісячний літературно-художній журнал. Виходив у Харкові з грудня 1928 по лютий 1930 (загалом вийшло 12 книг). Альманах декларував себе як позагруповий, редакція залучала до співпраці представників різних стильових течій і напрямків. Найактивнішими авторами були колишні вапльїани, друкувалися також члени ВУСПП, «Молодняка», «Авангарду», Спільки селянських письменників «Плуг». Прозові й поетичні твори в журналі чергувалися з редакторськими інтермедіями, у яких діяв сталий набір вигаданих героїв (Циган з батїжком, Золотий Півник у синій світці наопашки, Зелена Кобила, Сїрий Чортик Зануда тощо). Редакторами окремих чисел-книг були Микола Хвильовий, Майк Йогансен, Леонїд Чернов, Володимир Юринець, Едвард Стрїха, Остап Вишня.

¹³⁹ ДВОУ – Державне видавниче об'єднання України, створене в грудні 1930 у Харкові при Наркомосі УСРР, центр керівництва книговиданням і книгорозповсюдженням в Україні. Випуск книжок було зосереджено в типізованих видавництвах, які увійшли до складу ДВОУ: «Література і мистецтво», «Молодий більшовик», «На вартї», «Пролетар», «Радянська школа», «Український робїтник», Державні технічне, сїльськогосподарське і медичне видавництва, а також Управління поліграфїчними підприємствами і книготоргова організація Укркнигоцентр. Ліквідоване в березні 1934.

¹⁴⁰ «Вапльїте» – літературно-художній журнал організації ВАПЛІТЕ. Виходив протягом 1927 у Харкові (з'явилося 5 чисел). Незмінний склад редколегїї: Майк Йогансен, Микола Куліш, Іван Сенченко, Олекса Слїсаренко, Павло Тичина. У п'ятому номері надруковано початок роману Миколи Хвильового «Вальдшнепи», гостро розкритикованого за націоналізм і фашизм, після чого шосте число з продовженням роману було конфїсовано. Припинив існування разом із самоліквідацією організації.

¹⁴¹ «Плуг» («Плужанин») – щомісячний літературно-художній, критичний і громадський журнал, орган Спільки селянських письменників «Плуг». Виходив у Харкові під назвою «Плужанин» (1925–1927), потім «Плуг» (1928–1932). Відповідальний редактор – Сергїй

Пилипенко. Видання припинено після ліквідації ССП «Плуг» улітку 1932.

¹⁴² Биковець, Михайло Миколайович (1894 – 23. X 1937) – український прозаїк, літературний діяч, критик, журналіст. Один із співзасновників Спілки селянських письменників «Плуг» (1922–1932), член редколегії журналів «Плуг» і «Плужанин». Зібрав біобібліографічну картотеку українських письменників. Репресований, розстріляний.

¹⁴³ «Нова громада» – масовий селянський ілюстрований журнал споживчої кооперації. Виходив коштами всеукраїнських кооперативних організацій (Вукоопспілка, Книгоспілка, Українбанк, Українкустарспілка та ін.) у Києві протягом 1922–1933 під різними назвами: 1922 – «Бюлетень Київської філії Вукоопспілки», 1923 (№ 1–3) – «Правобережний кооператор», 1923–1924 – «Нова громада», 1925–1933 – «Соціалістична громада». До складу редколегії входили Олексій Варавва, М. Качеровський, П. Руденко, Андрій Сліпанський, В. Фомицький.

¹⁴⁴ Варавва, Олексій Петрович (псевдоніми Андрій Дудка, Олекса Кобець, Око, Шуліченко та ін.; 28. III 1889 – 5. IX 1967) – український поет, прозаїк, журналіст, перекладач. Друкувався з 1912, був членом СРПУ. Учасник Першої світової війни, потрапив у полон. Після революції вчився у Вищому кооперативному інституті в Києві, працював в об'єднанні споживчих товариств Дніпросоюз. З 1925 жив у Харкові, працював редактором, перекладачем. Під час Другої світової війни емігрував до США.

¹⁴⁵ «Нове мистецтво» – щотижневий театральний журнал, орган управління відділу мистецтв Головополітосвіти УСРР. Виходив у Харкові протягом 1925–1928. Головний редактор – Микола Христовий.

¹⁴⁶ Хмурий, Василь Онисимович (справж. Бутенко; 8. II 1896 – 27. I 1940?) – український мистецтвознавець і театрознавець. У 1920–1930-х працював у журналі «Нове мистецтво», видавництві «Рух». Репресований 1933.

¹⁴⁷ «Гарт» – ідеться, ймовірно, про альманах Спілки пролетарських письменників «Гарт», який вийшов 1924 в Харкові і містив, зокрема, оповідання Олександра Копиленка «Федерація». У літературно-художньому й критичному журналі «Гарт», органі ВУСПП, Копиленко не друкувався і належав на той час до інших літературних організацій.

¹⁴⁸ Гадзінський, Володимир Антонович (псевдоніми Йосиф Гріх, Кастальський, Оскар Редінг, Трильський та ін; 21. VIII 1888 – 11. VIII 1932) – український поет, прозаїк, критик. Член літературних організацій «Арена», Спілка пролетарських письменників «Гарт» (філії Москфільгарт), СіМ («Село і Місто»), ВУСПП.

¹⁴⁹ «Село і Місто» («СіМ») – Спілка українських пролетарських і селянських письменників у РСФСР, створена у вересні 1924 в Москві, та однойменне видавництво, яке діяло там само з 1925. Засновники літературної організації – Володимир Гадзінський, Кость Буревій, Гео Коляда. Спілка видала одне число літературно-виробничого журналу лівого фронту «Нео-ліф» (за редакцією Гео Коляди), у видавництві вийшли «Повний збірник творів Тараса Шевченка у 2 томах», «Європа чи Росія: Про шляхи розвитку сучасної літератури» (1926) Костя Буревія, поеми «Айнштайн. Земля», «УСРР (Україна)» (обидві – 1925), «Заклик червоного ренесансу» та «На безкровному фронті. Уваги до уквітдискусії» (обидві – 1926) Володимира Гадзінського, збірки «Прекрасний день», «Штурм і натиск» (обидві – 1926) Гео Коляди.

¹⁵⁰ Буревій (Буровій), Кость Степанович (псевдоніми Едвард Стріха, Кость Соколовський, Варвара Жукова, Нахтенборген; 2. VIII 1888 – 15. XII 1934) – український поет, драматург, критик, політичний діяч. Член літературних організацій «Село і Місто», «Авангард». Один із засновників у Москві видавництва «Село і Місто» (1925), «Товариства друзів українського театру» (1927). Репресований, розстріляний.

¹⁵¹ «Зозендропія» – автобіографічна поема Едварда Стріхи (псевдонім Костя Буревія), вигаданого персонажа, літературна діяльність якого спрямовувалася проти футуризму і конструктивізму. Поему було заверстано в журналі «Нова генерація», коли його редактор Михайль Семенко дізнався, що ціла творчість Едварда Стріхи – це пародія на український футуризм. Щоб уникнути конфузу, Семенко сам написав поему «Зозендропія» (наголос на «і») і видрукував її в «Новій генерації» (1928. – № 4. – С. 259–267). Натомість справжня «Зозендропія» (наголос на «о») авторства Стріхи з'явилася у виданні «Авангард 3» (1929. – С. 126–133) з підзаголовком «Конструктивно-експериментальна радіопоема, або дотепна пародія на весь український футуристичний трафаретний стиль, на їх трухляві канони й нохухоторянську моду» та передмовою, у якій пояснювалося існування двох поем. Очільник і редактор «Авангарду» Валер'ян Поліщук не помітив, що

поема пародіює і пропагований ним конструктивний динамізм, а водночас висміює всю пролетарську літературу і радянський лад. Поему «Зозендропія» продовжують інтермедії у книзі 8 «Літературного ярмарку» (1929), яку оформив Едвард Стріха.

¹⁵² «Авангард» – літературно-мистецька група, заснована 1926 в Харкові з ініціативи Валер'яна Поліщука. Маніфест – «Назадництво “Гарту” і заклик групи митців “Авангард”» (Х., 1926). Група вважала себе «авангардом післяжовтневого мистецтва», пропагувала конструктивний динамізм (спіралізм), закликала до «боротьби за сучасний європеїзм в художній техніці», світовий розвиток убачала в «перемозі пролетаріату і його індустріялізованої культури у всіх галузях життя». До угруповання належали письменники Валер'ян Поліщук (керівник), Леонід Чернов (Малошийченко), Раїса Троянker, Віктор Ярина, Петро Голота, Михайло Паньків, Григорій Коляда, Сергій Тасін, Валентин Борисов, художники Василь Єрмилов, Георгій Цапок, Олександр Левада та ін. Група видавала продовжуваний орган «Авангард», з'явилося три його випуски («Бюлетень Авангарду», «Мистецькі матеріали Авангарду», «Авангард 3»), а також випустила російськомовний альманах «Радиус авангардовцев». Самоліквідувалася 1930 після нападок у пресі та покаянного листа Валер'яна Поліщука (див.: *Поліщук В.* Лист до редакції // *Комуніст.* – 1929. – 14 грудня. – С. 4).

¹⁵³ Поліщук, Валер'ян Львович (псевдоніми Микита Волокита, Міше-Нама, Юліан Зет, Василь Сонцвіт, Філософ з головою хлопчика та ін.; 1. X (18. IX) 1897 – 9. X 1937) – український поет, прозаїк, критик, публіцист. Друкувався з 1918. Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», засновник і керівник літературного угруповання «Авангард» (1925–1929), редактор авангардистських видань, член СРПУ. Репресований, розстріляний на Соловках.

¹⁵⁴ Поліщук, Клим Лаврінович (25. XI 1891 – 3. XI 1937) – український поет, прозаїк, публіцист. Друкувався з 1909. Репресований, розстріляний на Соловках.

¹⁵⁵ Конструктивний динамізм, або спіралізм – мистецька течія, яку представляла й пропагувала група «Авангард» на чолі з Валер'яном Поліщуком. Конструктивний динамізм-спіралізм мав змістом і формою втілювати динамічне начало життя і висував такі тези у творенні художніх форм: «домінантний вселюдський індустріальний напрям літератури» з додаванням національної специфіки, «безперервна

сучасність», пізнання світу й оформлення його через мистецтво й науку, зміна людської психіки у зв'язку з індустріалізацією, зміна лексики й синтаксису у зв'язку зі зміною побуту й психіки. Творчість спіралістів мала «доцільно й логічно оформлювати життя, сприймаючи його як безперервний процес, що керується законами діалектичного матеріалізму». Конструктивний динамізм – це «закономірний і логічний зв'язок усіх складових частин твору і всіх моментів життя». В поезії цей конструктивний і динамічний епосі відповідав верлібр. Див.: Прокламація «Авангарду» // Бюлетень «Авангарду». – Х., 1928. – С. 1–6.

¹⁵⁶ Йдеться про невіддану нотатку в рубриці «Мистецький вінегрет», яка закінчується словами: «Хай живе прилюдний соковитий поцілунок в голу жіночу грудь». Див.: Хай живе прилюдний поцілунок в голу грудь! // Авангард 3. – Х., 1929. – С. 179–180.

¹⁵⁷ «Україна» – популярний громадсько-політичний і літературно-мистецький ілюстрований журнал, у різні часи щомісячник, двотижневик, щотижневик. Заснований 1943 в Москві, після визволення України виходив у Харкові, потім у Києві. Перший головний редактор – Юрій Смолич.

¹⁵⁸ Котко, Кость (справж. Микола Петрович Любченко; 29 (17). II 1896 – 25. XI 1937) – український поет, прозаїк-сатирик, журналіст. Друкувався російською мовою з 1911, українською з 1917. Протягом 1921–1933 видав понад 20 збірок фейлетонів і гуморесок. Репресований, розстріляний у таборах ГУЛАГу.

¹⁵⁹ Козланюк, Петро Степанович (12. VIII (30. VII) 1904 – 19. III 1965) – український прозаїк, публіцист. Друкувався з 1926. Один із засновників прокомуністичної літературної організації «Горно» і журналу «Вікна». Брав активну участь в організації Антифашистського конгресу діячів культури 1936 у Львові. У 1935 йому відмовлено в отриманні громадянства СРСР. Після об'єднання українських земель у складі УРСР працював у львівській газеті «Вільна Україна». Під час Другої світової війни кореспондент фронтових газет, коментатор пересувної радіостанції Українського радіокомітету «Дніпро». Голова львівської організації СПУ (1944, 1954–1965), головний редактор журналу «Радянський Львів» (1945–1951), голова Львівського облвиконкому (1952–1954). Смолич присвятив йому розділ «Козланюк» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій триває» (К.: Рад. письменник, 1969. – С. 254–265).

¹⁶⁰ Бажан, Микола Платонович (псевдоніми М. Буш, Нік Бажан та ін.; 9. X (26. IX) 1904 – 23. XI 1983) – український поет, перекладач, державний і громадський діяч. Друкувався з 1923. Член Асоціації панфутуристів (Аспанфут), ВАПЛІТЕ, СРПУ/СПУ (голова СПУ у 1953–1959). Під час Другої світової війни редагував газету для партизанів і населення окупованих територій «За Радянську Україну». Член ЦК КП(б)У. Заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1943–1948). Академік АН УРСР (1951), головний редактор УРЕ (1958–1983), заслужений діяч науки УРСР (1966), Герой Соціалістичної Праці (1974). Нагороджений шістьма орденами Леніна. Лауреат Ленінської премії (1982), двічі лауреат Сталінської премії (1946, 1949) та Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1965, 1971).

¹⁶¹ Касяненко, Євген Іванович (псевдоніми Ларик, Остап Нитка, Цвіркун та ін.; 1889 – 30. XII 1937) – громадсько-політичний діяч, журналіст, перекладач, інженер. Закінчив Київський політехнічний інститут. Разом з братом Андрієм сконструював кілька моделей аеропланів. Працював у торгпредстві СРСР у Берліні, очолював закордонну комісію НКО УСРР (1922–1925), був редактором україно-американського видавництва «Космос». Редактор газети «Вісти ВУЦВК» (1926–1931). Згодом на партійній роботі, інженер на авіа заводах, редактор органу німецької секції ВУСПП журналу «Sturm Schritt». Репресований, розстріляний.

¹⁶² Пор.: «Касяненко завжди носився з проектами, з винахідництвом. Раз у редакції серйозно нам заявив, що винайшов днями електричну мухобойку» (*Любченко, Аркадій*. Спогади про Хвильового (Із записної книжки) // Ваплітянський збірник / За ред. Юрія Луцького. – 2-ге вид., доп. – КІУС, Мозаїка, 1977. – С. 34).

¹⁶³ Борзенко, Сергій Олександрович (2. VII (19. VI) 1909 – 19. II 1972) – український і російський прозаїк, журналіст. До 1941 жив в Україні, навчався в Харківському електротехнічному інституті. Під час Другої світової війни працював у фронтових газетах, спецкор «Правды» (з 1944). Герой Радянського Союзу (1943). Смолич присвятив йому розділ «Борзенко» в книжці портретів «Мої сучасники» (К.: Рад. письменник, 1978. – С. 21–33).

¹⁶⁴ Пор.: «[...] я був секретарем комсомольської організації Спілки письменників. Ото був клопіт! Що то була за вольниця! Чого тільки не було! Але сходило з рук майже все, навіть бешкети в ресторанах, аби

лиш не ремство на “батька Сталіна”. Були й сімейні драми. Були й елементи богеми. У тій когорті числилися – І. Каляник, М. Нагнибіда, А. Копштейн, І. Муратов, Б. Котляров, П. Дорошко, В. Кондратенко, З. Кац, А. Хазін, Г. Брежньов» (*Крижанівський, Степан*. Спогад і сповідь з ХХ століття. – К.: Стило, 2002. – С. 40).

¹⁶⁵ Смолич, Олена Григорівна (дівоче прізвище Солодар, у першому шлюбі Белза; 12. V 1917 – 18. X 1987) – українська актриса, дружина і літературний секретар Юрія Смолича.

¹⁶⁶ Керченська кампанія – велика десантна операція радянських військ під час Другої світової війни, відбувалася з 26 грудня 1941 до 20 травня 1942. Закінчилася поразкою, три радянські армії було оточено й розбито, загальна кількість втрат – 300 тис. осіб, зокрема 170 тис. полонених.

¹⁶⁷ Овчаров, Григорій Філатович (8. II 1904 – 15. III. 1993) – український літературознавець і критик. Член ВКП(б) з 1921. По закінченні педкурсів працював інструктором ЦК ЛКСМУ у Харкові (1923–1926). Закінчив аспірантуру при Інституті червоної професури (1930), професор філософії і завідувач кафедри основ марксизму-ленізму тамтаки, науковий працівник кафедри літератури Всесоюзної асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів. Активно друкувався з 1926 в журналах «Молодняк», «Критика» (член редколегії 1930–1932). Член ВУСПП, СРПУ/СПУ, один із головних речників партії в літературі. Науковий секретар при наркомі освіти Миколи Скрипнику (червень 1931 – квітень 1933), серед іншого автор книжки «Микола Скрипник і радянська література» (1933). Ще до самогубства Скрипника вигнаний з апарату Наркомосу, розкритикований на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У і засланий партторгом у МТС на Дніпропетровщині. Арештований 1935, засуджений до 3 років ув’язнення. Реабілітований 1943 з анулюванням судимості.

¹⁶⁸ «Соло на флейті» – сатирична комедія Івана Микитенка (1933–1936) про новітній радянський кар’єризм і пристосуванство. Головний герой Ярчук, аспірант, а згодом учений секретар науково-дослідного інституту, робить кар’єру, граючи на флейті самолюбства й амбіцій директора установи Бережного. П’єсу написано з нагоди розвінчання колишнього наркома освіти Миколи Скрипника, який улітку 1933 вкоротив собі віку.

¹⁶⁹ Петніков, Григорій Миколайович (6. II (21. I) 1894 – 10. V 1971) – російський поет і перекладач. Друкувався з 1914, належав до групи футуристів-будетлян. Один із співзасновників футуристського видавництва «Лирень» у Харкові (1914–1922). Голова Всеукраїнського літературного комітету при Наркомосі України (1918–1919). Член СП СРСР з 1955. Перекладав російською мовою українські народні казки, твори українських письменників.

¹⁷⁰ Хлебніков, Велімір (справж. Віктор Володимирович Хлебніков; 9. XI (28. X) 1885 – 28. VI 1922) – російський поет і прозаїк, один з основоположників російського футуризму-будетлянства, реформатор поетичної мови, експериментатор у галузі словотворчості й «зауми».

¹⁷¹ Дер Ністер (букв. «прихований», справж. Пінхус Мендельович Каганович; 1. XI 1884 – 4. VI 1950) – єврейський прозаїк, поет, писав на їдиш. Народився в Бердичеві, здобув традиційну єврейську релігійну освіту, самотужки вивчив російську мову та світські науки. Перша збірка віршів у прозі вийшла 1904 у Вільні. Протягом 1907–1913 друкувався в періодичних виданнях Вільна, Варшави, Києва. У 1918–1920 жив у Києві, друкувався в перших пореволюційних київських літературних збірках на їдиш. 1920 жив і працював з Марком Шагалом у єврейському дитбудинку в Малаховці. 1921 виїхав до Каунаса, згодом до Берліна і Гамбурга, де працював у радянському торговому представництві. 1926 повернувся до СРСР, жив у Києві, працював редактором у видавництві «Культур-Ліга». 1928–1941 жив у Харкові, був членом СРПУ, в цей час гостро критикувався за символізм. 1941–1943 в евакуації в Ташкенті, згодом переїхав до Москви, активно співпрацював з Єврейським антифашистським комітетом. Репресований 1949 в ході боротьби з космополітизмом, помер у таборовому лазареті.

¹⁷² Московський державний єврейський театр (Московський ГОСЕТ) – один із двох єврейських театрів у Москві раннього радянського періоду. Заснований 1920, закритий 1949 унаслідок антиєврейських репресій та боротьби з космополітизмом. Містився спершу в Большому Чернишевському провулку, 12, згодом по вул. Малій Бронній, 2. Художніми керівниками театру в різний час були Олексій Грановський, Соломон Міхоелс, Веніамін Зускін, художниками працювали Ісаак Рабінович, Роберт Фальк, Олександр Тишлер та ін.

¹⁷³ Кузякіна, Наталія Борисівна (5. IX 1928 – 22. V 1994) – український літературознавець, театрознавець, критик, доктор мистецтвознавства. Викладала в Ізмаїльському педінституті та Одеському університеті, працювала заступником головного редактора видавництва «Мистецтво», старшим науковим співробітником в Інституті мистецтвознавства, фольклору й етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, викладала в Київському театральному інституті ім. І. К. Карпенка-Карого. 1973 змушена була виїхати з України, працювала в Ленінградському інституті театру, музики й кінематографії.

¹⁷⁴ Чечвянський, Василь Михайлович (справж. Губенко; 11. III (28. II) 1888 – 15. VII 1937) – український прозаїк-гуморист. Працював у журналі «Червоний перець», з 1926 – його відповідальний секретар. Завідував філією газети «Вісти ВУЦВК» у Полтаві. Член Спілки селянських письменників «Плуг», ВУСПП. Учасник Першої світової і громадянської воєн. Репресований, розстріляний у Києві.

¹⁷⁵ Парфішка – маклер у більярдній «Зірка» та господар ресторану при більярдній, знаменитий більярдист у Харкові у 1920-х роках. Більярдна «Зірка» містилася на першому поверсі будинку по вул. Сумській, 11, де на другому поверсі розташувалася редакція газети «Вісти ВУЦВК».

¹⁷⁶ Гедзь, Юхим (справж. Олексій Васильович Савицький; ін. псевдонім Олесь Ясний; 30 (18). III 1896 – 15. VII 1937) – український прозаїк-сатирик, драматург. Друкувався з 1923, член Спілки селянських письменників «Плуг». Репресований, розстріляний у Києві.

¹⁷⁷ Коцюба, Гордій Максимович (справж. Коцегуб; 2 (14). I 1892 – 17. XII 1938) – український прозаїк, публіцист. Член літературних організацій Спілка пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт», СРПУ. Один із фундаторів і редакторів журналу «Шляхи мистецтва» (Харків, 1921–1923), газети «Культура і побут». Репресований, розстріляний у Харкові.

¹⁷⁸ Пор.: «Закінчуючи інститут, я обрав темою дипломної роботи творчість Василя Чумака. [...] Аж тут, після самогубства М. Хвильового, почалася кампанія засудження “боротьбизму” та теорії “перших хоробрих”, до яких залічувано давно загинулих Г. Михайличенка, В. Чумака, А. Заливчого, покійного В. Блакитного, тож їхні твори в наступні 20–25 років були заборонені й перебували в спецфондах.

Я зміг видати твори Василя Чумака з докладною передмовою тільки через 23–25 років, в часи “відлиги”, та й то не уникнувши безперервних анонімок і доносів, пильного автора яких я добре знав: це був недоброї пам’яті Григорій Овчаров» (*Крижанівський, Степан. Спогад і сповідь з ХХ століття. – К.: Стилос, 2002. – С. 43–44*).

¹⁷⁹ Чумак, Василь Григорович (псевдоніми С. Віче, Вагр, М. Ічня та ін.; 7. I 1901 (25. XII 1900) – 21. XI 1919) – український поет, публіцист, політичний діяч. Член УКП (боротьбісти). Друкувався з 1917, член літературного угруповання «Гарт» (1919). Працював у бюро пропаганди Всеукраїнської літературної колегії при НКО УСРР, відповідальним секретарем журналу «Мистецтво» (1919). Розстріляний денікінською контррозвідкою за участь в організації повстання проти білогвардійців на Київщині. Поетичні твори видані посмертно у збірці «Заспів» (К., 1919).

¹⁸⁰ Кирилук, Євген Прохорович (18 (5). III 1902 – 24. VI 1989) – український літературознавець і критик. Виступав у пресі з 1921, з літературознавчими статтями з 1927. Член СРПУ/СПУ з 1934. Доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент АН УРСР (1957), заслужений діяч науки УРСР (1972). Директор Музею Т. Г. Шевченка АН УРСР, завідував відділом шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1946–1984). Лауреат Ленінської премії за монографію «Т. Шевченко. Життя й творчість» (1964), Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка за «Шевченківський словник» у 2 томах (1980).

¹⁸¹ «Дитинство» – автобіографічна повість Юрія Смолича (К.-[Х.]: Держлітвидав, 1937. – 190 с.). Того ж таки року повість вийшла російською мовою в авторизованому перекладі Валерія Тарсіса (М.: Гослитиздат, 1937. – 165 с.).

¹⁸² Христовий, Микола Федорович (псевдоніми Аргат, М. Псьолевич та ін.; 1894 – 27. IV 1938) – український прозаїк, журналіст, культурний діяч. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт» (член ЦБ «Гарту»), ВУСПП. Керівник відділу мистецтв при Наркоматі освіти (1924–1929), директор Київського оперного театру (1929–1933), Музею мистецтв ВУАН. Репресований 1933, засуджений до трьох років заслання. Повторно арештований 1937, розстріляний.

¹⁸³ Спілка пролетарських письменників «Гарт» – масова літературна організація, заснована 1923 в Харкові з ініціативи Василя Еллана-

Блакитного. У статуті спілка означувала себе як «об'єднання пролетарських письменників України, котрі стремлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючись українською мовою як знаряддям творчості, поширення комуністичної ідеології та переборювання буржуазної, міщанської, власницької ідеології». Статут і програмний документ «Без маніфесту» авторства Еллана-Блакитного вперше опубліковано у виданні «Гарт. Альманах перший» (Х., 1924). Серед перших членів «Гарту» були Василь Еллан-Блакитний, Микола Хвильовий, Майк Йогансен, Володимир Сосюра, Олександр Довженко, Володимир Коряк, Валер'ян Поліщук, Павло Тичина, Іван Сенченко, Олександр Копиленко, Гордій Коцюба, Іван Дніпровський, Микола Христовий, Михайло Майський та ін. Діяли філії «Гарту» в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Москві (Москфільгарт, жовтень 1923 – серпень 1924) та в Північній Америці (Заокфільгарт, 1924–1927), а також театральна секція Г.А.Р.Т. («Гарт аматорів робітничого театру»). Припинила існування наприкінці 1925 після смерті Еллана-Блакитного, виходу частини членів і заснування ВАПЛІТЕ. Окремі філії діяли до утворення ВУСПП 1927.

¹⁸⁴ «Дід Євмен» – оповідання Миколи Христового. Вид.: *Любченко, Арк. Гордійко. Христовий, М. Дід Євмен.* – Х.: ДВУ, 1924. – 32 с.

¹⁸⁵ Каша з манної крупи на молоці з додаванням різних горіхів, вершкових пінок і сухофруктів. З розлитих по сковороді вершків смажаться пінки й викладаються в посудину шарами почергово з густою манною кашею, перемішаною з товченими горіхами, потім страву тушкують у печі на слабому вогні, а готову поливають варенням і прикрашають сухофруктами. Вважається традиційною стравою російської кухні, хоча рецепт датовано лише початком ХІХ сторіччя. Назва походить від прізвища графа Дмитра Гур'єва, міністра фінансів і члена Державної Ради. За однією версією, Гур'єв у гостях їв цю кашу і викупив кріпосного кухаря, автора рецепту, за іншою версією, він вигадав страву сам.

¹⁸⁶ Юхвід, Леонід Аронович (5. V 1909 – 2. X 1968) – український прозаїк і драматург. Член КП(б)У з 1931, СРПУ з 1934. Автор знаменитої оперети «Весілля в Малинівці» (1937).

¹⁸⁷ Максимов, Михайло Дмитрович (1905–?) – партійний діяч. Член ВКП(б) з 1927. Перший секретар Кагановичського райкому КП(б)У в Харкові (1938–1939), секретар Харківського обкому КП(б)У

з пропаганди й агітації (1939–1942, 1943–1944), другий секретар Харківського обкому КП(б)У (з 1944). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора за досягнення у справі відновлення народного господарства Харкова й Харківської області, зруйнованого німецькими загарбниками (1944).

¹⁸⁸ Іванов, Павло Миколайович (листопад 1901 – 7. X 1967) – український прозаїк. Народився в Харкові в сім'ї прикажчика. По закінченні комерційної школи (1917) працював економістом Вукоопспілки в Ізюмському повіті на Харківщині. Протягом 1922–1925 служив у Червоній армії. Належав до Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи А», СРПУ. Член КП(б)У, виключений 1935. Учасник Другої світової війни, 1943 втратив на фронті руку. Після демобілізації на пенсії як інвалід війни. Працював директором середньої школи в селі на Харківщині, інспектором в обласному управлінні лісового і лісозаготівельного господарства, друкувався в обласній газеті «Красное знамя». Помер і похований у Харкові.

¹⁸⁹ «Техно-мистецька група А» – літературна й науково-технічна організація, заснована 1929 в Харкові з ініціативи Майка Йогансена. Об'єднувала «на літературному полі представників пролетарської науки, техніки й мистецтва, вважаючи, що на часі пропаганда засобами розумовими (логіко-математичними) і разом з тим емоціональними (мистецькими). Лише синтеза зусиль робітників науки, техніки й мистецтва може запліднити твори новими елементами». Науково-технічні працівники мали «сприяти зростанню нових кадрів соціалістичного будівництва», поширювати технічні й наукові ідеї через журнали, лекції, радіо й кіно, використовуючи досвід мистецтва впливати на маси, а митці мали надихатися новими технічними ідеями, «конструкційно-будівними образами», науковими гіпотезами, проблемами й проектами. До угруповання належали Юрій Смолич, П. Діннерштейн, Левко Ковалів, Юрій Платонов, Олександр Мар'ямов, Майк Йогансен, Павло Іванов, Олекса Слісаренко, Євген Гуревич (Черрі), Веніамін Брискін, Олександр Мізерницький, П. Дубінін, Вадим Меллер. Критикована за захоплення техніцизмом, самоліквідувалася 1931.

¹⁹⁰ Через рік після призову в армію Іванова внаслідок легеневої хвороби перевели в 3-й полк зв'язку в Харкові, де він був політруком. Брати участь у Першій світовій війні він не міг через юний вік (нар.

1901), крім того, на той час він навчався в реальній школі, згодом перейшов до комерційної школи, яку закінчив 1917.

¹⁹¹ Хазін, Олександр Абрамович (12. V (29. IV) 1912 – 20. XI 1976) – російський поет, прозаїк, драматург, сценарист, сатирик. Народився в Бердичеві, закінчив Харківський електротехнічний інститут (1939), учасник Другої світової війни. З 1946 – в Ленінграді, завідував літчастиною Ленінградського театру мініатюр.

¹⁹² Доповідь члена Політбюро ЦК ВКП(б) Андрія Жданова на зборах партактиву і письменників у Ленінграді (опублікована в газеті «Правда» за 21 вересня 1946), у якій розтлумачувалася постанова ЦК ВКП(б) «О журналах “Звезда” и “Ленинград”» від 14 серпня 1946.

¹⁹³ Пор.: «Но у журнала “Ленинград” есть и другие ошибки. Вот, например, пародия на “Евгения Онегина”, написанная неким Хазинным. Называется эта вещь “Возвращение Онегина”. Говорят, что она нередко исполняется на подмостках ленинградской эстрады. Непонятно, почему ленинградцы допускают, чтобы с публичной трибуны шельмовали Ленинград, как это делает Хазин? Ведь смысл всей этой так называемой литературной “пародии” заключается не в пустом зубоскальстве по поводу приключений, случившихся с Онегиным, оказавшимся в современном Ленинграде. Смысл пасквиля, сочиненного Хазинным, заключается в том, что он пытается сравнивать наш современный Ленинград с Петербургом пушкинской эпохи и доказывать, что наш век хуже века Онегина. Приглядитесь хотя бы к некоторым строчкам этой “пародии”. Все в нашем современном Ленинграде автору не нравится. Он злопыхательствует, возводит клевету на советских людей, на Ленинград. То ли дело век Онегина – золотой век, по мнению Хазина. Теперь не то, – появился жилотдел, карточки, пропуска. Девушки, те неземные эфирные создания, которыми раньше восхищался Онегин, стали теперь регулировщиками уличного движения, ремонтируют ленинградские дома и т. д. и т. п. [...] Вот какой был Ленинград и каким он стал теперь: плохим, некультурным, грубым и в каком неприглядном виде он предстал перед бедным, милым Онегиным. Вот каким представил Ленинград и ленинградцев пошляк Хазин. Дурной, порочный, гнилой замысел у этой клеветнической пародии! Как же могла редакция “Ленинграда” проглядеть эту злостную клевету на Ленинград и его прекрасных людей?! Как можно пускать хазинных на страницы ленинградских журналов?!» (Доклад т. Жданова

о журналах «Звезда» и «Ленинград» // Правда. – 1946. – 21 сентября. – С. 7).

¹⁹⁴ Райкін, Аркадій Ісакович (24 (11). X 1911 – 17. XII 1987) – російський естрадний і театральний актор, режисер, сценарист, гуморист. Народний артист СРСР (1968). Художній керівник Ленінградського театру мініатюр.

¹⁹⁵ Кац, Зельман Мендельович (псевдонім А. Костров; 28. XII 1911 – 11. II 2008) – російський поет. Народився на Чернігівщині, закінчив профтехшколу в Кременчуці, 1930 переїхав до Харкова, працював слюсарем на заводі «Серп і молот», з 1933 – на журналістській роботі. Друкувався з 1929, належав до СРПУ/СПУ з 1936, навчався в Літературному інституті ім. О. М. Горького (1939–1941). Учасник Другої світової війни. У 1990-х емігрував до Ізраїлю.

¹⁹⁶ Хмарка, Марія Михайлівна (в різних джерелах Мар'яна, Маріанна) – українська перекладачка з італійської, російської. Див., зокрема: *Негри, Ада*. Вибрані поезії / В пер. Павла Грабовського, Володимира Самійленка та Маріанни Хмарки. Ред. та вступ. стаття О. І. Білецького. – Х.: ЛіМ, 1931. – 145 с.

¹⁹⁷ Сабурка (Сабурова дача) – розмовна назва Харківської психіатричної лікарні.

¹⁹⁸ Юдін, Тихін Іванович (1879–1949) – російський і український психіатр, доктор медичних наук (1922), професор, заслужений діяч науки УРСР. У 1907–1912 працював у Харківській губернській земській психіатричній лікарні (Сабуровій дачі). Протягом 1931–1945 знову в Україні, багато років завідував кафедрою психіатрії 2-го Харківського медичного інституту, очолював Клінічний інститут (Інститут клінічної психоневрології), був віце-президентом Всеукраїнської психоневрологічної академії, директором Українського неврологічного інституту, членом Вченої медичної ради Накомздор'я України. Один із піонерів клінічної генетики психічних хвороб. Автор праць з питань взаємодії спадкових і середовищних чинників при психозах. Автор книжок «Психопатические конституции» (1926), «Евгеника. Учение об улучшении природных свойств человека» (1928).

¹⁹⁹ Платонов, Юрій Гаврилович (1894 – 19. XI 1953) – український географ і прозаїк. Навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Харківського університету (1913–1916). Працював учителем у школах і дитячих установах Харкова (1920–1932).

Належав до «Техно-мистецької групи А». Автор популярних нарисів «Китай у минулому і тепер» (1925), «Америка» (1926), ін. З 1932 жив і працював в Алма-Аті (Казахстан). Викладав у школах, Казахському політехнічному інституті, працював в Академії наук КазРСПР, заповіднику Барса-Кельмес, Казахському державному краєзнавчому музеї. Після війни закінчив Алма-Атинський педагогічний інститут імені Абая.

²⁰⁰ «Хмереч» – повість Юрія Платонова для дітей середнього і старшого віку (Х.-О.: Молодий більшовик, 1931. – 158 с.: іл.).

²⁰¹ Арцибашев, Михайло Петрович (5. XI (24. X) 1878 – 3. III 1927) – російський прозаїк, драматург, публіцист. Після революції 1917 емігрував до Польщі. Особливий успіх і розголос мав його роман «Санін» (1907), одразу перекладений кількома іноземними мовами. За цей роман автора не раз обвинувачували в порнографії й притягували до суду в Росії, Німеччині й Австро-Угорщині; «арцибашевщина» стала символом порнографії. Найчастіші теми у його творах – вільна любов, егоїзм, насилля; зловживав натуралістичними описами смерті, вбивства, самогубства, страти.

²⁰² Див.: *Ліо-Кі*. Дев'ятдесят дев'ять ломиголовок. – Х., 1928. – 156 с. Перевидання: *Ліо Кі*. Ломиголовки (Ігри без партнера) / Передм. М. Й. Ядренка. – К.: ТВіМС, 1996. – 150 с.

²⁰³ Кошиця, Давид Демидович (7. VII (24. VI) 1906 – 15. XII 1965) – український літературознавець, критик, сценарист. Член СРПУ/СПУ з 1940, член КП(б)У з 1938. Учасник Другої світової війни. Був на партійній роботі, головним редактором журналів «Вітчизна», «Україна», головою Комітету в справах мистецтва, заступником міністра культури УРСР, директором Київської кіностудії ім. О. П. Довженка. Автор сценаріїв фільмів «Коні не винні» (1956), «Пе-коптьор» (1957), «Максим Рильський» (1961).

²⁰⁴ Кречет, Василь (1886–1939) – український драматичний актор на героїчних ролях. Працював у Першому державному театрі УСРР ім. Тараса Шевченка в Києві (1919), театрі ім. Івана Франка (з 1920), Червонозаводському театрі в Харкові, Українському державному драматичному театрі ім. Третього вирішального року п'ятирічки в Полтаві (з 1931), Чернігівському державному музично-драматичному театрі ім. Тараса Шевченка (з 1934).

²⁰⁵ «Житейське море» – п'єса Івана Карпенка-Карого (1904).

²⁰⁶ Встановити особу не вдалося.

²⁰⁷ «Сорок вісім годин» – роман Юрія Смолича. Перше видання див.: *Смолич, Юрій*. Сорок вісім годин. Книга про те, що було, що мало бути, що могло бути і чого не було. – Х.: Радянська література, 1933. – 560 с.

²⁰⁸ Майський, Михайло Семенович (справж. Булгаков; 3. VI (22. V) 1889 – 31. XII 1960) – український прозаїк, сценарист. Член «Пролеткульту», Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ. Автор сценарію одного з перших українських фільмів «Остап Бандура» (1924).

²⁰⁹ «Пролітфронт» – «об'єднання студій пролетарського літературного фронту», літературна організація, заснована 1930 в Харкові з ініціативи Миколи Хвильового. До її складу ввійшли колишні члени ВАПЛІТЕ, «Молодняка», «Плугу» та письменники, які не належали до жодних угруповань. За основу «Пролітфронт» брав «пролетарську ідеологію й програмові постулати комуністичної партії», виступав за монізм форми й змісту, боровся проти буржуазного мистецтва, ворожої ідеології, націоналістичних проявів, з «побутовщиною і примітивізмом» у художній літературі, за «підвищення соціальної та художньої якості пролетарського мистецтва». До організації належали Микола Хвильовий Аркадій Любченко, Григорій Епик, Микола Куліш, Павло Тичина, Юрій Яновський, Михайло Яловий, Іван Сенченко, Петро Панч, Олександр Копиленко, Василь Мисик, Іван Момот, Гордій Коцюба, Олександр Лейтес, Терень Масенко, Іван Багмут, Олексій Кундзіч, Олесь Донченко, Дмитро Гордієнко, Юрій Вухналь та ін. Діяли російська (очолював Володимир Юрезанський) і єврейська (очолював Давид Фельдман) секції. Друкований орган – журнал «Пролітфронт» (1930, всього вийшло 8 чисел), редагували Іван Момот, Аркадій Любченко і Микола Хвильовий. Самоліквідувався 9 січня 1931.

²¹⁰ Див.: *Майський, Михайло*. Ми робимо соду // Україна. – 1944. – № 3/4. – С. 32–33.

²¹¹ Пор.: «Михайло Майський. За професією – пічник. Казкар, знавець народної премудрості. Змолоду входив у якусь будівельну артіль. Мандрував з нею по світах і все, про що чув довгими вечорами, запам'ятав і вмів прецікаво оповідати. [...] Здається, він щось і писав, читати мені не доводилося. Лічився при Спілці. І страшенно бідував. Тоді Юрій Корнійович (Смолич. – Я. Ц.) зжалився над ним. Довідавшись, що невдаха був першокласним малярем і альфрейщиком, наважився

на рішучий крок: взяв та й виключив Мишу Майського з Спілки. Це спричинилося, звісно, до глибокої душевної драми, однак операція мала і благодійні наслідки. Майський включився в якусь малярську бригаду, взяв у руки забуті інструменти, почав білити, ремонтувати, опоряджати, розписувати квартири і установи. Яюсь років через два після всього цього я зустрів його на Римарській, де він жив (все це діялося у Харкові). Він зрадів, привітався і з задоволенням розповів, що поновив своє професійне уміння, є кваліфікованим членом артілі, без роботи не сидить і дня. І, звісно, заробляє. Назвав і цифру свого заробітку – від 1200 до 1500 крб. на місяць. Решта про Мишу Майського – у спогадах Смолича Ю. К.» (*Сенченко, Іван*. Нотатки про літературне життя 20–40-х років // *Сенченко, І. Ю.* Оповідання. Повісті. Спогади / Упор. і прим. М. М. Гнатюк, вступ. ст. і ред. В. С. Брюховецького. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 571–572).

²¹² Квітко, Лев (Лейб) Мойсейович (11. XI 1890? – 12. VIII 1952) – єврейський поет, писав на їдиш. Народився в Подільській губернії. Друкувався з 1917, тоді ж таки в Києві вийшла перша збірка віршів «Ліделех» («Пісеньки»). Протягом 1917–1921 жив у Києві, належав до чільних представників «київської групи» єврейських письменників. З 1921 жив у Берліні й Гамбургу, працював у радянському торговому представництві. У 1925 повернувся в Україну, вступив до літературної асоціації «Октябрь», став членом редколегії журналу «Ді роите велт» («Червоний світ»). За гострі сатиричні вірші обвинувачений у правому ухилі й вигнаний зі складу редакції. Пішов робітником на Харківський тракторний завод, згодом повернувся до літературної діяльності. Належав до ВАПЛІТЕ (1926–1928). Уславився як дитячий поет, активно перекладав з української. Під час Другої світової війни був членом Єврейського антифашистського комітету. Арештований і розстріляний у групі чільних діячів ЄАК.

²¹³ Фельдман, Давид Абрамович – єврейський прозаїк, критик, перекладач. Член літературних організацій ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт» (керівник єврейської секції, член редколегії журналу «Пролітфронт»). Редактор і автор передмови до «Антології української прози в єврейських перекладах». Директор бібліотеки й архіву ВУАМЛІН (Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінський інститутів). У 1930-х виїхав до Москви.

²¹⁴ Лейтес, Олександр (Абрам) Михайлович (15 (3). XII 1901 – 3. V 1976) – український і російський літературознавець, критик. Один із керівників Всеукрліткому (1921). Член Спілки пролетарських письменників «Гарт», ВАПЛІТЕ, ВУСПП. Разом із Михайлом Яшеком підготував і видав біобібліографічний довідник «Десять років української літератури. 1917–1927» (т. 1–2, 1928; т. 2 перевидало 1930). Лауреат премії імені Івана Франка (1928). Автор праць про новітню українську літературу, російську і західні літератури.

²¹⁵ Громов (Громів), Олесь (справж. Олександр Єфремович Тарнаруцький; ін. псевдоніми Боярський, Тарас Бульба, Сашко Голубий, Кузьма Крутько та ін.; 17 (4). VIII 1902 – ?) – український прозаїк. Навчався в Харківському інституті народної освіти (1929–1930), працював у редакціях газет «На зміну» та «Комсомолец України», журналу «Червоні квіти», видавництві «Більшовик». Під час Другої світової війни працював на радіостанції імені Т. Г. Шевченка, по війні – відповідальний секретар, завідувач відділом фейлетонів у журналі «Перець». Автор кількох збірок оповідань, зокрема для дітей, а також збірок гуморесок і фейлетонів.

²¹⁶ Кушнар'єв-Пример, Роман (також Роман Кушнар'єв, Роман Пример; бл. 1903 – ?) – літератор, аспірант Інституту історії ВУАМЛІН. Син робітника Луганського паровозобудівного заводу на прізвище Кушнар, унаслідок русифікації – Кушнар'єв, вуличне прізвище Пример. Учасник громадянської війни, командир партизанського загону. Закінчив робітфак, здобув вищу освіту. Член ВУСПП, відповідальний редактор масового органу ВУСПП двотижневого журналу «Літературний призов» (Харків, 1931–1932). Автор п'єс «Канни», «Еквівалент», «Амплітуда». 1935 у журналі «За марксо-ленінську критику» названий серед скрипниківівців, націоналістів і троцькістів, які 1931 вступили до ВУСПП. Спогади про Кушнар'єва-Примера див. у кн.: *Костюк, Григорій*. Зустрічі і прощання. Спогади. – Едмонтон: КІУС, 1987. – Кн. 1. – С. 367–380.

²¹⁷ «Еквівалент» – п'єса Романа Кушнар'єва-Примера про класову боротьбу в науці. П'єсу було зачитано на об'єднаних зборах центральної студії ВУСПП, після чого у вуспівському журналі «Гарт» з'явилася стаття Давида Вишневецького й Зельмана Каца «“Еквівалент” Романа Примера та творчі завдання пролетарської драматургії» (Гарт. – 1931. – № 12. – С. 139–147). У статті коротко окреслено суть

п'єси – «це нещадна боротьба, де стикаються дві класові сили. З одного боку, група робітника-винахідника Крайнюка, до якої горнеться краща частина наукової інтелігенції в особі проф. Бережного – бійці за діалектично-матеріалістичну методу в науці, і з другого – проф. Ізотов з його ворожими пролетаріятові ідеалістичними концепціями».

²¹⁸ Нагнибіда, Микола Львович (20 (7). IX 1911 – 16. IX 1985) – український поет. Лауреат Державної премії СРСР (1952), Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка (1974).

²¹⁹ Велозавод – Харківський велосипедний завод ім. Г. І. Петровського (ХВЗ). Заснований 1923. Головна продукція заводу – дорожній велосипед «Україна», завдяки надійності й витривалості найпоширеніша модель у сільській місцевості України.

²²⁰ Йдеться про Леона Деменка, робітника Харківського електро-механічного заводу, учасника літературної студії. Див. його публікації: *Деменко, Леон*. Я – заводові. Прощання // Пролітфронт. – 1930. – № 1 (квітень). – С. 125–126.

²²¹ Калюжний, Наум Михайлович (справж. Шейтельман; 8. III 1886 – 17. XI 1937) – український політичний діяч і дипломат. Член Української партії соціалістів-революціонерів (1905–1920), КП(б)У (1920–1937). Секретар повноважних представництв УСРР у Німеччині (1921–1922), Австрії (1922–1923), Чехословаччині (1923–1924), радник повпредства СРСР у Чехословаччині (1926–1929). Завідувач управління літератури в Наркомосі УСРР, член колегії Наркомосу, завідувач сектора літконтролю (1930–1931). Редактор журналу «Червоний шлях» у 1930–1932 (до № 9). Репресований у вересні 1937, помер у в'язниці.

²²² «Червоний шлях» – щомісячний літературно-художній, громадсько-політичний, критичний і науковий журнал. Виходив у Харкові з 1923 до березня 1936. Першими відповідальними редакторами були державні і партійні діячі, наркоми освіти Григорій Гринько (1923, № 1–5), Олександр Шумський (1923–1926), Володимир Затонський (1927–1929), потім Наум Калюжний (1930–1932), Володимир Кузьмич (1932), Михайло Яловий (1933), Іван Кириленко (1933–1936). За політичні помилки в роботі журналу в листопаді 1926 постановою Політбюро ЦК КП(б)У було звільнено редакторів Михайла Ялового і Миколу Хвильового. З серпня 1936 виходив під назвою «Літературний журнал» як орган Харківського обласного правління СРПУ.

²²³ Фурер, Веніамін Якович (1904 – 2. I 1936) – партійний і культурний діяч. Секретар Горлівського міського парткому (березень 1933 – грудень 1934), відкликаний працювати завкультпропом Московської обл. Застрелився восени 1936. Смолич присвятив йому частину інтерлюдії «“Меценати”» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 99–108).

²²⁴ Імовірно, йдеться про директора видавництва «Радянська література» на прізвище Лівшиць.

²²⁵ Ліфшиць, Борис – директор видавничого комбінату «Радянське село», член редколегії і відповідальний редактор багатьох періодичних видань, серед яких «Робітнича газета “Пролетар”», «Універсальний журнал», «Червоний перець» та ін. Репресований. Смолич присвятив йому частину інтерлюдії «“Меценати”» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій» (К.: Рад. письменник, 1968. – С. 99–108).

²²⁶ Первомайський, Леонід Соломонович (справж. Ілля Шльомович Гуревич; 17 (4). V 1908 – 9. XII 1973) – український поет, прозаїк, драматург, перекладач. Друкувався з 1924. Член літературних організацій Спілка селянських письменників «Плуг», «Молодняк», ВУСПП, СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії СРСР (1944) за збірки віршів «День народження» і «Земля».

²²⁷ Рибак, Натан Самійлович (3. I 1913 – 11. IX 1978) – український прозаїк, поет, драматург. Член СРПУ/СПУ. Лауреат Державної премії СРСР (1950) за роман «Переяславська рада».

²²⁸ Голованівський, Сава Овсійович (29 (16). V 1910 – 2. V 1989) – український поет, прозаїк, драматург, перекладач. Друкувався з 1927. Член літературних організацій «Молодняк», СРПУ/СПУ.

²²⁹ Прицкер, Лев Петрович (рос. псевдонім Леонид Елисеєв; 1916–1961) – російський поет, журналіст. Автор поетичних збірок «Высота» (К.: Держлітвидав, 1937), «Звездная дорога» (К.: Держлітвидав, 1940), «Когда говорит оружие: Фронтовые стихи» (Уфа: СРПУ, 1942). Перекладав з української, див., зокрема: Дума про Остапа Нечая (Коллективная поэма) / Пер. с укр. Николай Ушаков, Лев Прицкер и др. – М.: Воениздат, 1939. – 32 с. Під час війни працював у газеті 3-ї ударної армії «Фронтовик». По війні закінчив Вищі літературні курси, працював у Москві у відділі літератури й мистецтва газети «Литература и жизнь». Повернувся в Україну, помер від раку.

²³⁰ «Книгоспілка» – кооперативне книговидавниче і книготоргове товариство, засноване 1922 під орудою великих кооперативних об'єднань (Вукоопспілка, Українбанк та ін.). Товариством керували спеціалісти в галузі кооперації, книжкової справи, відомі літератори. Видавало серії «Бібліотека Книгоспілки», «Бібліотека шкільної молоді», «Шкільна бібліотека». Серед прикметних видань – перше академічне зібрання творів Лесі Українки, фаховий журнал «Книга» (1923), згодом «Нова книга». У редакції видавництва працювали Микола Зеров, Валер'ян Підмогильний, Олекса Слісаренко та ін. «Книгоспілка» вперше в українському книговиданні започаткувала наукове вивчення читацьких інтересів та потреб. Ліквідовано 1930.

²³¹ Пор. відгук Йогансена: «Мені довелося слухати “Снайпер” Первомайського, і я слухав його з цікавістю, а подекуди з насолодою. [...] Ці тридцять-сорок рядків є цінний вклад в українську поетичну культуру. Ляконічна точність, сильний ритм, ще сильніші драматичні ефекти переходів, несподівані, але непохибно виправдані конкретизаційні переходи від загального до поодинокого, високомистецьке народження театральної сцени із політичного трактату підносять цей уривок з уривка на велику поетичну височінь.

Останнім часом у нас є багато пристойних віршів молодих поетів, які нема причин не друкувати – але й нема сильних мотивів друкувати.

До цих не належить уривок “Снайпер”. Висотою своїх висот (і глибиною своїх падінь) він зворушує і хвилює, і перемоги його і поразки позначені печаттю поезії» (Йогансен, М. Поезія, що хвилює і зворушує // Комсомолець України. – 1933. – 2 січня. – С. 3).

²³² «Молодняк» – масова літературна організація, спілка комсомольських письменників, заснована 1926 в Харкові з ініціативи ЦК ЛКСМУ. Входила до ВОАПП (Всесоюзне об'єднання асоціацій пролетарських письменників), солідаризувався з ВУСПП, провідник партійної лінії в літературі. «Молодняк» ставив собі за мету «комуністичне гартування революційних письменників молоді», боротьбу за передумови розвитку й буяння жовтневої літератури, за її пролетарську співзвучну нашій добі суть, за організацію молодих літературних сил, що нога в ногу йтимуть з авангардом пролетаріату – комуністичною партією та комсомолом». До організації належали Павло Усенко, Леонід Первомайський, Терень Масенко, Олексій Кундзіч, Іван Момот,

Сава Голованівський, Дмитро Гордієнко, Олесь Донченко, Леонід Смілянський, Володимир Кузьмич, Петро Голота, Андрій Малишко, Олександр Корнійчук та ін. Діяли єврейська і польська секції «Молодняка», а також філії в Дніпропетровську, Кременчуці, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні. Друкований орган – щомісячний літературно-художній і громадсько-політичний журнал «Молодняк», виходив у Харкові з 1927 (сучасна назва «Дніпро» – з 1944). Частина членів 1930 перейшла до «Пролітфронту». Припинив діяльність 1932 після постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій».

²³³ Собко, Вадим Миколайович (18 (5). V 1912 – 12. IX 1981) – український поет, прозаїк, драматург. Працював на ХТЗ, друкувався з 1930. Лауреат Державної премії СРСР (1951) та Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1975).

²³⁴ «Розповідь про неспокій» – перша книжка з мемуарної трилогії Юрія Смолича, вийшла друком 1968 року в київському видавництві «Радянський письменник».

²³⁵ Кошштейн, Арон Йосипович (18. III 1915 – 4. III 1940) – український поет, журналіст. Працював на заводі ім. Г. І. Петровського в Херсоні, друкувався з 1932. Член СРПУ з 1934. Пішов добровольцем на радянсько-фінляндську війну, загинув у бою.

²³⁶ Пор.: «Редакційний день був у розпалі, коли вдерся поет Арон Кошштейн. Коли діставав із кишені зібганий рукопис, звідти випали на редакторський стіл цвяшки, окраєць хліба, карамелька, кілька мідних монеток...» (*Мартич, Юхим. ...І стежка до криниці. Розповіді про зустрічі.* – К.: Рад. письменник, 1971. – С. 129).

²³⁷ «Рух» – українське кооперативне видавництво. Засноване 1917 у м. Вовчанськ, з 1921 працювало в Харкові, ліквідоване 1933. Мало широку книготорговельну мережу по всій Україні. Видавало масові серії «Бібліотечка української літератури для селянських і робітничих книгозбірень», «Ілюстрована бібліотека для дітей», «Франківська бібліотека» і «Театральна бібліотека», зібрання творів українських класиків.

²³⁸ Біленький-Березинський, Антон Антонович (1897 – VI 1938) – український культурний і громадський діяч. Член соціал-демократичної партії Австрії (1915), потім Комуністичної партії Західної України, керівник видавництва і технічний секретар політбюро ЦК КПЗУ, член КП(б)У (1928–1933). Влітку 1928 переїхав до Харкова. Директор

видавництва «Книгоспілка» (1928–1932), заступник і голова правління «УРЕ» (1930–1932). Репресований 1932, засуджений до 10 років виправно-трудоих таборів. Співпрацював з ГПУ як провокатор. Звільнений 1934, вдруге арештований і знову звільнений. Жив на засланні в Омську, втретє арештований восени 1937, розстріляний у червні 1938.

²³⁹ Вразливий, Василь Якович (справж. Штанько; 1903 – 8. XII 1937) – український прозаїк. Належав до літературних організацій Спілка селянських письменників «Плуг», ВАПЛІТЕ. Репресований, розстріляний на Соловках.

²⁴⁰ Євдокія Савеліївна Певзнер (1908–1974).

²⁴¹ Василевська, Ванда Львівна (21. I 1905 – 29. VII 1964) – польська й українська радянська письменниця та громадська діячка. Тричі лауреатка Сталінської премії (1943, 1946, 1952). Донька одного з лідерів польських соціалістів, закінчила Ягелонський університет у Кракові. У 1939 переїхала до Львова і прийняла радянське громадянство. Під час Другої світової війни працювала агітатором у Червоній армії, мала звання полковника. Головний редактор газети «Радянська Польща», голова Спілки польських патріотів (1943–1945). По війні жила в Києві у шлюбі з Олександром Корнійчуком. Смолич присвятив їй розділ «Василевська» у книжці спогадів «Розповідь про неспокій триває» (К.: Радянський письменник, 1969. – С. 235–253).

²⁴² Корнійчук, Олександр Євдокимович (25 (12). V 1905 – 14. V 1972) – український драматург, прозаїк, державний і громадський діяч, публіцист. Друкувався з 1925. Член СРПУ/СПУ з 1934, голова правління СРПУ/СПУ (1938–1941, 1946–1953). Академік АН УРСР (1939), АН СРСР (1943). Член ЦК КП(б)У (1949), ЦК КПРС (1952), член Президії ЦК КП(б)У (1953–1954). Перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1953–1954). Член Президії Всесвітньої Ради Миру (з 1959). Герой Соціалістичної праці (1967). Нагороджений п'ятьма орденами Леніна, п'ятиразовий лауреат Державної премії СРСР (1941, 1942, 1943, 1948, 1951), Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка (1971). Смолич присвятив йому розділ «Корнійчук» у книжці спогадів «Мої сучасники» (К.: Рад. письменник, 1978. – С. 136–157).

²⁴³ «Фіолетова щука» – п'єса Олександра Корнійчука (1931) про боротьбу за новий соціалістичний побут.

²⁴⁴ Хоткевич, Гнат Мартинович (псевдонім Гнат Галайда; 31 (19). XII 1877 – 8. X 1938) – український прозаїк-модерніст, драматург, літературознавець, мистецтвознавець, музикант, етнограф, громадсько-культурний діяч. Друкувався з 1897. Засновник першого робітничого театру в Україні (1903), Гуцульського театру (1910). Автор першого підручника гри на бандурі та ще понад 30 книжок. Репресований, розстріляний у Харкові.

²⁴⁵ Смолич помилився. З 1928 і до арешту Хоткевич жив у виселку Високий за 15 км від Харкова, нині – селище міського типу у Харківському р-ні Харківської обл. У селищі діє будинок-музей Гната Хоткевича, споруджено пам'ятну стелу.

²⁴⁶ Хоткевич, Платоніда Володимирівна (дівоче прізвище Скрипко; 1901 – 22. IV 1976) – третя дружина Гната Хоткевича. Під час Другої світової війни емігрувала до Чехословаччини, де 1946 її заарештувала радянська контррозвідка. За співпрацю з німцями засуджена до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна і поразкою в правах на 5 років. Заслання відбувала в таборах Свердловської і Кіровської областей, у Казахстані. Звільнена в лютому 1956, повернулася в Україну. Працювала директором літературно-меморіального музею Івана Франка у Криворівні (1961–1966). Доклала багато зусиль, щоб зберегти архів Хоткевича, зокрема у червні 1941 передала частину рукописів і листів до архіву Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

²⁴⁷ Хоткевич, Володимир Гнатович (11. IV 1913 – 9. VII 1982) – український фізик, син Гната Хоткевича і письменниці Катрі Гриневичевої. Член-кореспондент АН УРСР (1967), ректор Харківського державного університету ім. О. М. Горького (1966–1975).

²⁴⁸ Алчевська, Христя (Христина) Олексіївна (16 (4). III 1882 – 27. X 1931) – українська поетеса, перекладачка, педагог. Друкувалася з 1905.

²⁴⁹ Родина Алчевських – чоловік Алчевський, Олексій Кирилович (1835 – 7. V 1901) – український підприємець, промисловець, банкір, меценат; дружина Алчевська, Христина Данилівна (дівоче прізвище Журавльова; 16 (4). IV 1841 – 15. VIII 1920) – український педагог, організаторка народної освіти, поетеса, громадська діячка; діти Алчевський, Дмитро Олексійович (1862–1920) – підприємець; Алчевський, Григорій Олексійович (1866–1920) – музикант, композитор, педагог-

вокаліст; Алчевська, Анна Олексіївна (1868–1931) – педагог, дружина архітектора Олексія Бекетова; Алчевський, Микола Олексійович (1872–1942) – педагог, театральний критик; Алчевський, Іван Олексійович (29 (15). XII 1876 – 10. V (26. IV) 1917) – оперний співак, громадський діяч; Алчевська, Христина Олексіївна (16. III 1882 – 27. X 1931) – українська поетеса, перекладачка, педагог.

²⁵⁰ У Радянській Україні письменники якийсь час вважалися особами вільних професій і жили суто з літературної праці. Згодом на державному рівні було ухвалено кілька постанов, згідно з якими письменники могли вступити до секції працівників преси при спілці робітників поліграфічного виробництва. У грудні 1926 в Харкові було організовано виборний місцевком, який обслуговував колектив харківських письменників, подібний орган діяв також у Києві. Місцевком клопотався організацією письменників у профспілку та оформленням їхніх спілчанських прав, проблемами тарифів і авторських гонорарів, забезпечення літераторів житлом, санаторного й стаціонарного лікування, страхування та іншими матеріально-побутовими питаннями. Заходами місцевкому було зведено перший у Харкові будинок письменників на Холодній Горі (вул. Токова, 2/118; згодом адреса вул. Свердлова, 118; нині – вул. Полтавський шлях). На загальні збори, які обирали місцевком, харківські письменники збиралися двічі-тричі на рік.

²⁵¹ Юрезанський, Володимир Тимофійович (справж. Нос; 4. II (23. I) 1888 – 9. II 1957) – російський прозаїк, поет, журналіст. Член літературної організації «Пролітфронт» (російська секція).

²⁵² Воронін (Воронин), Прохор Данилович (псевдоніми Ворон-Вороніцький, П. Данилович, М. Зоря, М. Нетяга, Про-Хор, Прохорець, Хор-Про, Цвіргун Запінний та ін.; 3. VII (21. VI) 1885 – 24. IV 1940) – український прозаїк, педагог, перекладач. Працював учителем, з 1922 на журнальній роботі. Друкувався з 1906, член Спілки селянських письменників «Плуг». Секретар харківського місцевкому письменників з моменту його організації в грудні 1926.

²⁵³ Корж, Олександр Юхимович (29 (16). III 1903 – 16. IV 1984) – український поет, прозаїк, графік. Після церковно-приходської школи (1910–1913) закінчив Люботинське вище початкове залізничне училище (1920). З 1920 жив у Харкові, навчався на педагогічних курсах ім. Г. С. Сковороди, працював у Всеукрліткомі, газеті «Вісти ВУЦВК», журналі «Всесвіт», ін. періодиці. Друкувався з 1920.

Належав до «Нової генерації». З 1930-х жив у с. Огульці Валківського р-ну Харківської обл. Під час Другої світової війни вигнаний німцями на примусові роботи, опинився у Львові. З 1945 проживав у Білгородській обл. 1950 арештований органами НКВС за зраду батьківщини, засуджений до 5 років позбавлення волі. Відбувши ув'язнення, 1955 повернувся до с. Таврове на Білгородщині, де доживав віку.

²⁵⁴ «Літературний журнал» – щомісячний літературно-художній і критичний журнал, орган українського та харківського обласного правління СРПУ. Виходив у Харкові протягом серпня 1936 – червня 1941 як продовження журналу «Червоний шлях». Перший відповідальний редактор – Іван Кириленко, заступник редактора – Юрій Смолич, завідував редакцією Петро Ходченко. Після арешту Кириленка (1938) редактором став Ходченко. Членами редколегії в різний час були Олександр Копиленко, Іван Кулик, Юрій Яновський та ін.

²⁵⁵ Ходченко, Павло Семенович (27 (15). І 1880 – 11. І 1967) – український прозаїк і драматург. Працював завідувачем редакції «Літературного журналу» (1936–1937), згодом редактором (з № 7 за 1937).

²⁵⁶ «Пушкін» – поема Олександра Корж, першу редакцію якої створено протягом 1932–1939. Повній публікації в «Літературному журналі» перешкодила Друга світова війна, під час якої рукопис поеми було втрачено. Опубліковані розділи див.: *Корж, Олександр*. Вступ // Літературний журнал. – 1936. – № 2. – С. 33–33; *Корж, Олександр*. В Михайловському (Частина IV з поеми «Пушкін») // Літературний журнал. – 1937. – № 1. – С. 94–110; *Корж, Олександр*. Пушкін. Поема. Частина I (Московська зоря) // Літературний журнал. – 1939. – № 1. – С. 48–54. Автора ілюстрацій-дереворитів у публікаціях не зазначено. Див. також: *Корж, Олександр*. Страта декабристів і Пушкін // Соціалістична Харківщина. – 1938. – 26 липня. – С. 3. Другу редакцію поеми здійснено протягом 1957–1959. Першу повну публікацію див.: *Корж, Олександр*. Пушкін // *Корж, Олександр*. Шуміти прощу листя. Вибране / Вступ. ст., ред, упор. та прим. Івана Лисенка. – К.: Рада, 2006. – С. 112–215.

²⁵⁷ Алешко, Василь Іванович (псевдоніми В. Гречаний, Іван Підкова, В. Чучма та ін.; 12. II (31. I) 1889 – 1944) – український поет, прозаїк, драматург. Друкувався з 1907, член Спілки селянських письменників «Плуг», СРПУ. З 1922 жив на Сумщині, завідував селянським відділом сумської газети «Плуг і молот». Під час Другої світової війни

вигнаний німцями на примусові роботи, опинився у Львові, де згодом його заарештували органи НКВС. Помер у в'язниці на допитах.

²⁵⁸ Скрипник, Леонід Гаврилович (псевдоніми Левон Лайн, М. Ланський; 1893 – 26. II 1929) – український прозаїк, театральний рецензент. Належав до «Нової генерації», член редколегії однойменного журналу. У 1920-х працював на Одеській кінофабриці ВУФКУ, заступником редактора журналу «Всесвіт». Автор книжок «Порадник фотографа» (ДВУ, 1927), «Нариси з теорії мистецтва кіно» (ДВУ, 1928), роману «Інтелігент» (Пролетарій, 1929).

²⁵⁹ Пор.: «Біля буфету в Домі Блакитного, що був поблизу більярда, Божко показував приятелям, що може їсти... сиру рибу. Брав шматок коропа, грамів двісті, густо посипав сіллю, тут же з'їдав, щоправда, після доброго келиха горілки. Буфетники охають, дивуються, друзі сміються, Божко гордовито випинає груди, каже: "Від цього також моя сила". Але хто раніш не вірив, що він з'їсть таку рибу та йшов об заклад, мусив тепер ставити горілку під Савчину "дику закуску"... Він їв також сиру печінку» (*Масенко, Терень*. Роман пам'яті. – К.: Рад. письменник, 1970. – С. 185).

²⁶⁰ Правильна назва «В степах», роман Сави Божко. Перше видання див.: *Божко, С. В степах*. Роман. – Х.: ДВУ, 1930. – 596 с.

²⁶¹ Пор.: «Людина, як ми казали, поставою і профілем схожа на Бонапарта, мабуть, ще від юності цілком самовпевнена, Сава Божко інколи бував безмежно самозакоханий якщо не в свою особу, то в свою здійснену роботу. Пропагандою свого твору на якийсь час Савка був заполонений цілковито й популяризував книжку з неабиякою турботливістю. У новому домі на Холодній Горі, де він одержав маленьку кімнатку, щойно відкрилася теж нова, добре обладнана перукарня. Він через кожні два дні заходив туди голитися. Одного разу Сава Захарович приніс до майстрів перукарні свій грубий роман, сам гвіздком пробив біля корінця книжки дірку, як ото пробивають "швидкозшивачем" канцелярські папери, і попросив прив'язати роман, якщо вже нема залізного ланцюжка, до ніжки столика, де лежать газети для одвідувачів. Щоб книжка лежала біля газет і всі могли бачити й проглядати товстенний роман, чекаючи черги на гоління, але щоб ніхто не міг "помилково" або з любові захопити тую книжку додому... "Бо я оцих холодногірських читачів добре знаю", – казав перукарям Божко

і весело реготався» (*Масенко, Терень*. Роман пам'яті. – К.: Рад. письменник, 1970. – С. 182–183).

²⁶² Нечес (Нечеса), Павло Федорович (10. VI 1891 – 10. VI 1969) – український кінодіяч. Служив матросом на Чорноморському і Балтійському флоті, зокрема на крейсері «Аврора» в листопаді 1917. Учасник Лютневої і Жовтневої революцій та громадянської війни. Протягом 1918–1920 працював у ЧК на Миргородщині. Член ВКП(б) з 1917, делегат X й XI з'їздів партії. Заступник директора Ялтинської кіностудії (1922–1923), директор Одеської (1925–1927) та перший директор Київської кінофабрики (1928–1937), член правління, технічний директор та іспектор кіновиробництва ВУФКУ, начальник кіновиробництва, директор кінокартин, керівник відділу дубляжа Київської кіностудії (з 1954). Був репресований, після смерті Сталіна реабілітований. Член Спілки кінематографістів України.

²⁶³ Пор. лист Нечеса до Смолича (орфографію і пунктуацію автора збережено): «Юрій Корнелевиче з гарною дружиною вітаю з Новим 1968 роком, від щірого серця бажаю вам доброго гарного багато здоров'я і ще раз здоров'я спокію бадерости та успіхів в труді жит'я семі.

Юрій Корнелевич, як завжди мене обішли нагородою під час 50річчя Жовтневої революції чомус дали знак пошани не любе мене бюрократичний апарат зате народ мене шанує 16 грудня 67 року пригласили мене в Миргород на 50річя радянської влади добре зустріли я зробив 10ки доповідів проте як ми в 18–19–20–21 році організували владу рад на Миргородщині як ми хліб добували захований куркулями, організували комуністичну партію ЛКСМ комнезам отряды ЧОН які вели боротьбу з бандами які були труднощі и радости.

В Миргороді в Сорочинцях в Попівці поклав вінки на могилах моїх бійців які загинули за владу рад. 16/XII на торжественном засіданні після всіх доповідів привітань голова міськради зачитує рішення за виликі особисті заслуги П. Ф. Нечеса перед трудящими Миргородщини избрати Нечеса першим почетом громадянином мисто Миргорода повісили міні широку ленту знаписом видали документ зал стоя вітав оркестр грав я від несподіваності радости чомус сплакнув. Ця нагорода від трудового люду більше ніж орден а дуже радий за цю нагороду и Юрий Корнелевич ділюся звами цієї радістю» (Лист Павла Нечеса до Юрія Смолича від 26. XII 1968 // ЦДАМЛМ. – Ф. 169. – Оп. 2. – Спр. 412. – Арк. 2–2зв.).

**«Мозаика» Юрия Смолича как источник
к истории литературного быта 1920–1930-х годов**

Печатаются мемуарные записи Юрия Смолича «Мозаика. Из тех лет (курьезы)», посвященные периоду 1920–1930-х годов, предшествовавшие мемуарной трилогии писателя «Рассказы о непокое». Воспоминания содержат много интересных фактов и забавных историй, неизвестных или малоизвестных читателям и исследователям, возвращают в литературу забытые имена. Фрагментарные записи Юрия Смолича дополняют картину украинского литературного быта 1920–1930-х годов.

Ключевые слова: *воспоминания, творческая история, подготовительные материалы, литературный быт.*